

קהילת הקראים בחברון

זאב ח' (ז'אבו) ארליך

עפרה

מבוא

ענייניו של מאמר זה הוא קהילת היהודים הקראים בחברון, מועד ראשית התיישבותה ומועד סיומה, אישים שחיו בקהילה ומוסדות שהתקיימו בה. מלבד ריכוז כללי של החומר ודיון מקיף בו אציג פה חידוש מיוחד: שתי מצבות קבורה בבית העלמין הקראי בחברון, אשר בשונה מכלל המצבות, שאין עליהן כל כיתוב, הרי שבשתי מצבות אלו גילינו כתובות: האחת דלה ביותר, ושרדו בה שתי אותיות בלבד (מצבת 'ברוך הגוזר'), והאחרת ארוכה ומפורטת (מצבת 'ישראל בן מזל טוב'). לכאורה אך מעט עדויות יש בידינו על קיומה של הקהילה הקראית בחברון, והן מתמקדות בעיקר בשני עניינים:

1. קניית חצר היהודים, חלק מחצר היהודים או בית הכנסת בחברון מידי הקהילה הקראית בידי הרב מלכיאל אשכנזי בשנת ה"ש (1540).

2. עדויות נוסעים ומסורת בעל פה על חלקת קברים של הקראים בבית העלמין היהודי בחברון.

בדיקה רחבה יותר מעלה כי יש עוד עדויות העוסקות בשני עניינים אלו, ואף יותר:

1. ערעור על הקנייה של הרב מלכיאל אשכנזי.

2. עדויות נוספות על בית הקברות הקראי ועל אודות הקבורים בו וגילוי שתי המצבות הכתובות שבו.

3. עדויות ושמות של יהודים קראים שהתגוררו בחברון ואף פעלו בה.

אמנם על חלק מן העדויות קמו עוררין שסתרו את אמינותן או סתרו אותה למחצה, לשליש ולרביע, ועל חלקן נטען שהן מזויפות או מזויפות בחלקן, אולם קיבוץ כלל העדויות ובדיקתן, על אף ההסתייגויות למיניהן, מצייר תמונה כוללת ואמינה ביותר.

את כל שהצלחתי לאסוף - וחובה נעימה היא לי לציין כבר בתחילת הדברים את עזרתו של פרופ' דן ד"ר שפירא, שהערותיו משובצות בגוף המאמר ובשוליו - ככוונתי להציג לפני הקוראים. את עיקרי הדברים הצגתי בשתי הרצאות שהעברתי בכנס החמישי של 'מחקרי

חברון ויהודה', שנערך בחברון באסרו-חג שבועות תשע"ה (25 במאי 2015), ובכנס השישי, שנערך אף הוא בחברון באסרו-חג שבועות תשע"ו (13 ביוני 2016).

מיהם היהודים הקראים?

'הקראים', או 'בני מקרא', הם יהודים שאינם נוהגים לפי פסקי ההלכה כפי שהם במשנה ובתלמוד אלא נסמכים על התורה שבכתב בלבד ועל דרכי לימוד שלה בדרך שונה מהמסורת 'הרבנית'. מקובל במחקר כי היו בעם היהודי כמה וכמה קבוצות שלא קיבלו עליהן את ההלכה כפי שהיא מתבטאת בתורה שבעל פה, וכן התנגדו - כל קבוצה מסיבותיה היא - לסמכותם ההלכתית והמנהיגותית של חכמי ארץ ישראל ושל גאוני בבל.

לקבוצות אלו לא היה מנהיג אחד ולא מכנה משותף אחיד. ככל הנראה ענן בן דוד, בן למשפחת ראש הגולה בבבל, הוא שסיפק לקבוצות אלו את דמות המנהיג והפך אותן לכדי תנועה מוגדרת. על זמנו של ענן בן דוד הדעות חלוקות, ומוסכם על החוקרים כי חי בטווח שבין אמצע המאה השמינית לאמצע המאה התשיעית למניינם. יש להניח כי בשנים הראשונות הצטרפו לתנועה רבים מבני העם היהודי, אם כי קשה לדעת מה הייתה אז החלוקה בין 'רבנים' ל'קראים'. ייתכן שענן היה למעשה ראש קבוצה אחת בלבד, 'הענניים', שרק שנים לאחר זמנו נטמעה בכלל הקבוצות הקראיות. קבוצות אחרות ידועות בכינוייהן 'אבלי ציון', 'שושניים' ועוד.

תפוצת הקראים הייתה בעיקר בבבל ההיסטורית, עיראק של ימינו, ומשם עברו מקצתם לארץ ישראל ולמצרים. אחרים עברו למערב אסיה, לרוסיה ולטורקיה, ומשם התפשטה התנועה הקראית למערב רוסיה, מליטא בצפון ועד לחצי האי קרים בדרום. הקבוצה שבבבל נעלמה והקבוצה שבארץ ישראל התמעטה, ועיקרה התרכז במצרים.

כיום מונים הקראים במדינת ישראל כ-80,000 נפש בריכוזים מספר. אלפים נוספים נותרו בליטא, בקרים ובטורקיה, ומעמדם האישי נתון במחלוקת הלכתית בין האשכנזים לספרדים.

קהילת היהודים הקראים בחברון

היישוב היהודי בחברון במאות השנים האחרונות, עד טבח תרפ"ט, מונה את תחילתו מימי הרב מלכיאל אשכנזי, סביב שנת ה"ש (1540). במסורת העממית, ולהלן נמצא לה סימוכין, מסופר על הרב מלכיאל אשכנזי שחידש את היישוב היהודי בחברון. קרוב לוודאי שההגדרה 'חידש' איננה מדויקת, אלא יש לומר שהרב מלכיאל אשכנזי נתן זריקת עידוד

ותמיכה ליישוב היהודי בחברון שהיה קיים בעיר עוד מלפני ימיו והעלה את חברון מחדש על מפת ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. החיד"א, הרב חיים יוסף דוד אזולאי (תפ"ד- תקס"ו, 1724-1806), נין ונכד לרב אברהם אזולאי, איש חברון שחי בעיר ופעל בה רבות, הגדיר כך את הרב מלכיאל אשכנזי: "שמענו מזקני שער שהרב ז"ל היה סבה [= סיבה] שיהיו ישראל בעה"ק חברון ת"ו".¹ כלומר הרב מלכיאל אשכנזי היה הגורם העיקרי, הדוחף, שהודות לו יהודים גרים בחברון! הגדרתו כך יש בה כדי להעיד על היותו אבן יסוד בבניין היישוב היהודי בעיר האבות.

בספרו 'תבואות הארץ' סיפר ר' יהוסף שווארץ:

בשנת 5300 [= ה"ש = 1540 לספה"נ] היה שם [בחברון] הרב ר' מלכיאל אשכנזי והוא היה חכם גדול וכתב פסקים הרבה [...] והוא יסד ישוב אב"י [אחינו בני ישראל] בחברון, וישבו שם אז קראים הרבה. וכל חצר היהודים (כי כמעט כל היהודים יושבי חברון יושבים בחצר א' גדול מאד ולו עליות תחתיים שניים ושלישים והבתים והחדרים זה על גבי זה וזה לפני מזה) ובה"כ [ובית הכנסת] שעד היום קהל ספרדים, היה להם, וכמדומה שהר"מ הנ"ל [הרב ר' מלכיאל הנזכר לעיל] קנה מהם.²

מעדות זו נמצאנו למדים כי הייתה מסורת, ככל הנראה בעל פה, בקרב יהודי חברון וארץ ישראל, כי לפני ימי הקהילה המסתערבית-ספרדית בחברון או בזמנה ישבה בעיר קהילה גדולה של יהודים קראים ("וישבו שם אז קראים הרבה"). קהילה זו ישבה אל נכון בסביבות חצר היהודים, ובית הכנסת שעל שמו של אברהם אבינו היה בתוכה. אמנם העדויות שאנו מביאים הן מסוף המאה ה-18 והלאה, כלומר מתקופה שהייתה בה צליינות מתמדת של קראים לארץ ישראל, והם גם שהפיצו את טענתם זו, אך בכל זאת נראה שלטענה זו יש על מה שתסמוך.

הרב ישראל זאב הורוביץ מביא בספרו את עניין הערעור של הקראים על מכירה זו: "היהודים הוכיחו שמיסד הישוב ר' מלכיאל אשכנזי [...] קנה בכסף את חלק הקראים מראשי עדתם".³ אם נדייק בלשונו, הרי שבחצר היהודים ישבו יחדיו יהודים-רבנים ויהודים-קראים, ובשנת ה"ש (1540) קנה הרב מלכיאל אשכנזי, מנהיג היהודים הרבנים, את החלק של היהודים הקראים. נמצאנו למדים כי הקהילה היהודית-רבנית-ספרדית הייתה קיימת במקביל לקהילה היהודית-קראית ואיננה מאוחרת לה.

1 אזולאי, תרל"ו, עמ' 88.

2 שוורץ, תר"ס, עמ' תעג.

3 הורוביץ, תרפ"ג, עמ' 254.

עדות זו על קניית החלק הקראי בחברון בידי היהודים הרבנים מקבלת תימוכין מסיפור של הנוסע הקראי בנימין ירושלמי ב"ר אליהו, שביקר בחברון בשנים תקמ"ה-תקמ"ו (1785-1786): "[...] וחנינו בבתי הרבנים והם בתי הקראים מקודם ונתנו צדקה לבית הכנסת שלהם [...]"⁴. אמירתו המפורשת כי "בתי הרבנים" של זמנו, הרבע האחרון של המאה ה-18, הם "בתי הקראים מקודם", ונוסף עליה אולי ההדגשה שלו על "בית הכנסת שלהם", יש בהן כדי להעיד שבימים עברו היה בית כנסת זה, 'אברהם אבינו', לא 'שלהם', של היהודים הרבנים, אלא אליבא דבנימין הירושלמי - 'שלנו' - כלומר של היהודים הקראים. הבנה זו משלימה את שאמר לפני כן, ש"בתי הרבנים (ו)הם בתי הקראים מקודם".

עוד אדגיש כי חצר היהודים ובוודאי בית כנסת אינם רכוש פרטי אלא רכוש של ציבור, של כלל הפרטים ובתי האב, של קהילה. נמצאנו למדים כי עלינו לדבר על 'קראים בחברון' לא כעל בודדים, יחידים, פרטים, אלא על 'קהילת הקראים בחברון'.

סביב שנת תרל"ה (1875), כ-25 שנה לפני פרסום ספרו של ר' יהוסף שווארץ 'תבואות הארץ', ערערו הקראים מקושטא על קניית בית הכנסת והחצר בידי ר' מלכיאל אשכנזי, אך ערעורם לא צלח. כך כתב שווארץ סביב שנת תר"ס (1900):

זה כחמשה ועשרים שנה באו שלוחי קהל קראים מעיר קושטא לדון על בה"כ [בית הכנסת] ועל החצר הנזכר לקחתו מיד יושבי העיר [היהודים הרבנים] באמרם כי להם [לקראים] הוא והם בנוהו, אכן הלכו בפחי נפש ולא הועילו בעלילותיהם.⁵

ככל שבדקתי לא הגיעו עניין המכירה ועניין הערעור עליה אל בתי הדין השרעיים בארץ.⁶ גם הורוביץ מספר על ערעור זה, אם כי הוא מציין את שנת תק"פ (1820) כזמן האירוע:

[...] עד שנת תק"פ. אז באו הקראים הקושטאים לדון עם יהודי חברון בדבר החצר שהם יושבים בה ולא הועילו מאומה, היהודים הוכיחו שמיסד הישוב ר' מלכיאל אשכנזי [...] קנה בכסף את חלק הקראים מראשי עדתם.⁷

4 גורלאנד, תרכ"ה, עמ' 53; יערי, 1946, עמ' 474.

5 שוורץ, תר"ס, עמ' תעג.

6 כהן וסימון-פיקאלי, תשנ"ג.

7 הורוביץ, תרפ"ג, עמ' 254. בהערה 84 בספרו אמנם הפנה הורוביץ ל"כתב הסכמה לס[פר] וחשב לו הכהן

מהר"ר אברהם מלאסק, מירושלם, פארדא תקמ"ד" כמקור לסיפור הערעור, אולם בכל 'כתבי ההסכמה' לספר זה לא מצאנו עניין זה כלל, ואולי טעות ביבליוגרפית היא: כיצד בספר שיצא לאור בשנת תקמ"ד

(1784) יכול להופיע סיפור שיתרחש 35 שנה אחר כך, בשנת תק"פ (1820)?!

בהחלט ייתכן שאין זה אותו ערעור אלא ערעור אחר, בשנה אחרת, ואין כאן כל בלבול בתאריכים. גם החכם הקראי אברהם פירקוביץ, הנודע בכינויו אב"ן רש"ף, סייר בחברון בביקורו בארץ בשנת תק"צ (1830), סיפר על בית הקברות הקראי במקום, רכש שם ספרים עתיקים⁸ והתווכח עם היהודים הרבנים בחברון על רכוש השייך כביכול לקראים.⁹

ערעורים אלו - וכנראה היה עניין זה של ערעור על הקנייה עניין שכיח - 335 שנה (על פי שווארץ), או 'רק' 280 שנה (על פי הורוביץ) לאחר הקנייה, מראה שהיה ידוע ומפורסם הן בין היהודים הקראים והן בין היהודים הרבנים שחלק הקראים בחצר היהודים בחברון, ואולי אף בית הכנסת שבה, נקנו מידי הקראים שישבו שם במקביל ליהודים הרבנים.

איור 1: חברון, בית הכנסת 'אברהם אבינו' היום; משוקם על מקומו הקדום; מבט מבחוץ פנימה [צילום: זאב ח' (ז'אבו) ארליך]

8 פירקוביץ, תרל"ב, עמ' 2-3.

9 דן ד"י שפירא מעיר: נראה שהמקור העברי של יומן מסע העלייה לרגל שרשם פירקוביץ, ובו מסעו בשנת 1830, ביקורו בחברון, פירוט בית הקברות הקראי שם, ויכוח עם הרבנים בעניין הרכוש הקראי או הרבני שם, אבד. התרגום לרוסית של ב' כוֹנְי פורסם בסמיאודט על ידי מיכאל עזר, ראו פירקוביץ, 1986. לאחרונה התפרסם בטורקיה תרגום טורקי מהנוסח הטטרי הנכתב אות עברית מאוסף משפחת קטיק. "[...] זולת רכישת ספרים, במהלך המסע התעניין פירקוביץ במצבות קבורה הן בנחל קדרון הן בבית העלמין הקראי בירושלים. בחברון ביקר פירקוביץ בבית העלמין הקראי בחלקה שבין קבר ישי לקבר עתנאל בן קנו וראה שם 21 מצבות גדולות של קראים (הן נעלמו בימינו); כמו כן התווכח בחברון בישיבת הרבנים על הבעלות על נכסי היישוב היהודי בעיר - מעשה רגיל בקרב עולי הרגל הקראיים מקרים בזמן ביקורם בחברון [...]".

במכתבו משנת 1863 לקראי הית, עיראק, הבטיח להם פירקוביץ שיפעל אצל הסולטן העות'מאני על מנת להציל "את רחוב הקראים ואת בית הכנסת בחברון מידי הרבנים". ראו הרכבי, 1877, עמ' 217-218. על מגעיו עם קראי הית גם במכתבו של פירקוביץ מחלב לקראי קהיר הוא מציע להם לפדות בתי כנסת קראיים קדומים, בין היתר את בית הכנסת הקראי בחברון, שנתפס בידי הרבנים.

איור 2: חברון, בית הכנסת 'אברהם אבינו' היום; משוקם על מקומו הקדום; ברית מילה
[צילום: זאב ח' (ז'אבו) ארליך]

נמצאנו למדים כי לקהילת היהודים הקראים בחברון היו מוסדות מספר: בית כנסת, חצר השייכת לבית הכנסת או שהייתה מוסד העומד בפני עצמו וכן בית קברות, וככל הנראה גם 'חברא קדישא', שאולי הייתה משותפת לזו של היהודים הרבנים.

זכרה של הקהילה היהודית-קראית בחברון, אף שחדלה מלהתקיים ככל הנראה כ-50 שנה לפחות קודם לקניית בית הכנסת והחצר בידי הרב מלכיאל אשכנזי, קרי כבר סביב שנת 1480 אם לא לפני כן, נשאר חקוק בזיכרונה של הקהילה היהודית-הרבנית המסתערבית-ספרדית שבאה תחתיה. בתיק חברון (מכל 2/327) שבארכיון העיר ירושלים התגלה

לאחרונה תרשים של הרובע היהודי בחברון, 'הגטו' היהודי בחברון. התרשים משורטט בעיפרון בכתב ידו של בן חברון שהיה מצוי בקהילה וידע את סודותיה, דוד אבישר (1888-1963). התרשים שורטט על דף משובץ בגודל 21X30 ס"מ.¹⁰ אף על פי שלא ידוע מתי שורטט התרשים, הרי שמכמה וכמה סיבות סבור גרשון בר-כוכבא, שחקר את התרשים ואת מהימנותו והשווה אותו לשרידי הרובע בשטח, שמועד שרטוט התרשים הוא סביב שנת 1943. גם ממרחק הזמן ונקיטת אמצעי זהירות כמו הכתרת התרשים בשם "תרשים משוער(!) של הגיטו בחברון", הרי שדוד אבישר דייק מאוד בהצגת הנתונים ובזיכרונו המופלא את הגטו על פרטיו. בתרשים זה מכונה הסמטה המזרחית ביותר של הגטו, זו הגובלת ב"בתי הערבים", כלשון התרשים, "רחוב הקראים"! אם אכן חדלה הקהילה הקראית מלהתקיים סביב שנת 1480, והתרשים משקף את הרובע היהודי בחברון בשנים שלפני תרפ"ט (1929), הרי שבמשך כ-450 שנה לפחות שימרה הקהילה היהודית-רבנית את זכר הקהילה היהודית-קראית בחברון. על מיקום 'רחוב הקראים' דווקא במזרחו של הרובע נעמוד להלן.

עדויות על יהודים-קראים בחברון

איננו יודעים מאימתי ישבו היהודים הקראים בחברון, ברם לפי העדויות שלהלן יש להניח כי הקהילה הקראית בחברון הייתה במקום עוד מלפני כיבוש הארץ בידי הצלבנים בשנת 1099 לספה"נ.¹¹ מן המקורות שבידינו אפשר לציין שלושה מחכמי הקראים, שני סופרים ודיין, שלפחות לפי העדויות התגוררו בחברון, ולו בתקופה שנכתבו בה העדויות. כוונתי לשלושה אלו, לפי סדרן הכרונולוגי של העדויות:

- א. הסופר צמח בן אבו שיבה נזכר בעדות משנת ד'תצ"ח (738 לספה"נ);
- ב. הסופר צדקה בן שמרון נזכר בעדות משנת ד'תשס"ב (1001 לספה"נ);
- ג. הדיין ישראל בכר דניאל נזכר בעדות משנת ד'תתכ"ג (1063 לספה"נ).

10 את התרשים גילה חוקר חברון גרשון בר-כוכבא בעזרת הרב משה הלל ממכון 'אהבת שלום' ומר אפרים לוי מארכיון העיר ירושלים, שהסבו את תשומת לבו לקיומו של התרשים. סא"ל במיל' אליהו ליבמן, קב"ט היישוב היהודי בחברון, תיאם בעבורו את הכניסות למקומות רחוקים מן העין, ובכך אפשר למצות את המצוי בתרשים. גרשון בר-כוכבא הביא לידיעת הציבור את המידע על אודות התרשים בהרצאתו "הגטו היהודי בחברון - חשיפת מבנים עלומים, ישן מול חדש" שנשא בכנס החמישי של 'מחקרי חברון ויהודה' שנערך בחברון באסרו-חג שבועות תשע"ה (25 במאי 2015). מאמרו של גרשון בר-כוכבא עתיד לראות אור באחד הגיליונות הקרובים של כתב העת 'קתדרה' תחת הכותרת: 'הרובע היהודי העתיק בחברון בתחילת המאה העשרים'.

מאחר שלא צוין אחרת אני מניח שאישים אלו חיו בחברון ופעלו בעיר, נפטרו בה ונטמנו בבית העלמין הקראי שבעיר. לשלושה אלו יש לצרף את שמותיהם של הקראים הנזכרים ב'אל-תרחים', מעין רשימות אשכבה לזיכרון נפטרים, אם כי מתקופה מאוחרת להם. ליד שמות מקצת הנפטרים מצוין: "נטמן בחברון בארץ הקודש".

הסופר צמח בן אבו שיבה

ד'תצ"ח (= 738 לספה"נ) = 1050 לשטרות

בכתובת על חומש שאברהם פירקוביץ מפנה אליה, כפי שפורסמה בידי הרכבי, נכתב (ההדגשה שלי):

זה ספר התורה
 התמימה קדש ליוי
 אלהי ישראל
 לבני מקרא אשר
 בחברון הקדושה
 הקדיש מר' רב'
 צמח הסופר בן
 אבו שיבה
 השר הפליל הסופר
 נ"נ בשנת אלף וחמשים
 לשטרות גם ברוך
 יהיה והוא קדש ליוי
 לא ימכר ולא יגאל לעולם¹¹

'קדש ליוי' - הכתיב הקראי לביטוי 'קודש לה', על פי שמות כה, לז ועוד. הקראים מציינים בחלק מכתביהם את שם הוי"ה כך: יוי. הסיבה היא ששם הוי"ה בגימטרייה הוא 26, וכך גם הגימטרייה של יוי". בספרות ימי הבינים מופיע גם הצירוף י"י ומעליו 'שוכבת' האות וי"ו. הכול בגימטרייה מכוון לגימטרייה של שם הוי"ה.

'בני מקרא' - הם הקראים.

'נ"נ' - ראשי תיבות של נ'וחו נ'פש או נ'חה נ'פשו, הווי אומר 'ברכת המתים', כלומר האישי

נפטר. בלשון ימינו: ז"ל - זיכרונו לברכה, או ע"ה - עליו השלום.

שנת 1050 לשטרות היא שנת 738 לספה"נ. מניין שטרות מתחיל בשנת 312 לפנה"ס, עם עלייתו לשלטון של סלאוקוס הראשון. לציון תאריך זה חשיבות מרובה, שהרי הוא קרוב לימי של ענן בן דוד, מייסד התנועה הקראית.

הספר הוקדש לקהילת הקראים בחברון בידי הסופר צמח בן אבו שיבה, אף הוא סופר, בעודו בחיים, וכן בידי 'שר ופליל' שכבר נפטר ונזכר בברכת המתים (נ"נ).

נכון שאין לי כל הוכחה לכך, אולם יש להניח שסופר-מקדיש זה, צמח הסופר בן אבו שיבה, חי בעירו חברון, פעל בה, מת בה ונקבר בחלקה הקראית שבבית העלמין שבעיר. אם התאריך הוא אכן 1050 לשטרות, כלומר 738 לספה"נ, הרי שיש כאן רמז לקבורת הקראים בחברון כבר מימי ענן בן דוד, כדברי הנוסע הקראי בנימין ב"ר אליהו ירושלמי (להלן).

ואולם על דמותו של צמח בן אבו שיבה ועל תעודה זו כבר עמד פוזנסקי (ההדגשה שלי):

בספר תורה אחד נמצאה לפי דברי פירקוויץ רשימה כזאת: "זה ספר התורה התמימה קדש ליו"י אלהי ישראל לבני מקרא אשר בחברון הקדושה הקדיש מר' ורב' צמח הסופר בן אבו שיבה השר הפליל הסופר נ"נ בשנת אלף וחמשים לשטרות גם ברוך יהיה והוא קדש ליו"י לא ימכר ולא יגאל לעולם" (Denkmaler, 244; הבקר אור א' 66). והנה באמת היה אחד מבעלי המסרה ושמו צמח בן אבו שיבה (ע"ש 246; חדשים גם ישנים ב' 7 והלאה). אבל הרשימה הזאת היא בלי ספק מזוייפה, כי איך זה היו בני מקרא בשנת אלף וחמשים לשטרות (738), ועוד נזדייפה למען הראות כי היו קראים בחברון וכי הרבנים לקחו מידם את בית הכנסת שלהם. ועוד יש רשימה אחת (הבקר אור שם, ולקוח מנחל קדומים): "ימצא רחמים כג"ק מר' ורב' אליעזר המקדיש הפתרון הלז שהוסיף חסדו והקדיש את ספר תקון הסופרים המלמדים המשכילים מלמדו ומזהירנו כג"ק מר' ורב' אבו שיבה עם בנו חמודו כג"ק צמח הסופר וחבריהם ורבותיהם שעשו סיג לתורה מסורת המסורה יר"א והקדיש זאת ביום ב' ט' תשרי ערב יום הכפורים שנת ד"א תשע"ו פה מושבנו מצודת ציון תובב"א". ואיש אחד ושמו אבו שיבה נזכר בכ"י קראי בלשון ערבי על דבר האביב כ"י בר' מו' 2523 (Or. 1098III) דף נ"ח ע"א (ע"י רשימה ח"ג 513b) וכנראה שהיה קראי ואולי הוא הנ"ל.¹²

נמצאנו למדים כי אמנם הייתה דמות קראית היסטורית ששמה צמח בן אבו שיבה, אולם עדות זו שלפנינו היא מזויפת. יש להניח כי פירקוביץ השתמש בדמות אמתית זו לצרכיו, ואין לנו ללמוד מתעודה זו דבר. לענייננו - לא ידוע לי כי צמח בן אבו שיבה היה בחברון.

הסופר צדקה בר שמרון

ד'תשס"ב (= 1001 לספה"נ) = 1313 לשטרות

עוד סופר קראי מחברון, שנזכר בעדות משנת ד'תשס"ב (1001 לספה"נ), ככל הנראה חי בעיר עוד מלפני בוא הצלבנים, שהגיעו לחברון רק בשנת 1099 לספה"נ. על סופר קראי זה, צדקה בן שמרון, אנו שומעים מעדות עצמו של הסופר,¹³ שכתב ספר נביאים ומכר אותו בחברון לאדם אחר, ככל הנראה קראי המכונה 'כרימי', כלומר לכאורה מחצי האי קרים,¹⁴ שיש להניח שהזמין אצלו העתקה של הספר. על עמוד שלם, בסוף ספר הנביאים, נרשמה כתובת זו (ההדגשה שלי):

אני צדקה בר שמרון ב'ר' מוחא
 ב'ר' מ'ר' משה הסופר ב'ר' מרינו
 ורבינו הר' מוחא ר'ית' הטברני
 מכרתי זה ספר נביאים שכתבתי
 בניקוד ומסרת אבי זקני הר'
 משה נ'ע' לכ'ר' משה החוגג ב'ר'
 יעקב כרימי פה חברון ת'ב'ב'
 יום א' ב' לחשון שנת ת'ש'ס'ב'
 לפ'ק' יזכה להגות בו הוא
 ובנו יחידו חמודו זה יעקב י'צ'
 וזרע זרעו עד עולם ככת' לא
 ימושו מפ'ך ומפי זרעך וג'
 אמן ואמן

13 הורוביץ, תרפ"ג, עמ' 250; הרכבי ושטארק, 1875, עמ' 79-81.
 14 ומעיר דן ד"י שפירא כי כתיב זה, 'כרימי' ולא 'קרימי', הוא כתיב אופייני לפירקוביץ והוא בלתי אפשרי בתעודה אותנטית.

אעתיק את הכתובת בפתחת ראשי התיבות ואוסיף תוספות משלימות:

אני צדקה בן רבי שמרון בן רבי מוחא בן רבי מורנו רבי משה הסופר (בעל מסורת ניקוד ונוסח, כמצוין להלן) בן רבי מורנו ורבנו הרב רבי מוחא רוח ה' תניחנו (ברכת המתים, ציון לנפטר, על פי הפסוק "וְנָתַח עֲלָיו רוּחַ ה'") [ישעיהו יא, ב], נהוגה עד ימינו במקהלות הספרדים ועדות המזרח) הטברני (הטברני, מטבריה. ככל הנראה היו ר' מוחא רי"ת הטברני ובנו ר' משה הסופר בני חוגו של ר' אהרן בן אשר המדקדק הידוע. ר' אהרן בן אשר חי בטבריה במחצית הראשונה של המאה ה-10. אם העדות שלפנינו היא אכן משנת 1001 לספה"נ, הרי ששני אלו, דור שלישי ורביעי לפני בעל העדות, יכולים להיות בני זמנו של בן אשר, ולעניין זה יכולות להיות השלכות מעניינות על השאלה האם היה בן אשר יהודי-רבני או יהודי-קראי. על ר' מוחא זה אמר גוטלובר: "ר' מוחא נזכר בס' תקון הקראים ביחד עם ר' אבוגדר, רב אחא ור' שאול (מחכמי הקראים) [...] והיה ממתקני הנקוד הטברני [...] ובעל מסורה ישן, ונמצאו הגהותיו על חמשה חומשי תורה כ"י [כתב יד] ישן נושן אצל החכם ר"א פירקאוויץ".¹⁵ ככל הנראה עבר ענף מסוים זה של המשפחה במועד מסוים, שאיננו ידוע, מטבריה לחברון), מכרתי זה ספר נביאים שכתבתי בניקוד ו(לפי) מסורת אבי זקני (סבא רבה של הכותב צדקה ב"ר שמרון) הרב רבי משה נשמתו/נוחו עדן (ברכת המתים, ציון לנפטר, על פי הסיפור המקראי שמחוץ לגן עדן אין מנוחה אלא "נַעַן וְנָד תְּהִיָּה בְּאֶרֶץ" בבראשית ד, יב-יד, ונהוג עד ימינו בכל תפוצות ישראל) לכבוד רבי משה החוגג (ככל הנראה הכינוי 'החוגג' משמש כינוי לעולה רגל קראי לירושלים, במקביל לתואר 'ירושלמי', על פי הנהוג אצל המוסלמים לכנות את המבקר במכה בתואר 'חג' = חוגג. ביהודי איראן-אפגניסטן והסביבה היה מקובל התואר 'חג', במלרע) בן רבי יעקב כרימי (מחצי האי קרים. מצוי הרבה בספרות הקראית של התקופה), פה חברון תבנה ותכונן במהרה בימינו, יום א', ב' לחשון שנת תשס"ב לפרט קטן (פרט קטן) מציין את מניין השנים מבריאת העולם על פי הלוח העברי, ללא מניין האלפים. עם מניין האלפים נקרא המניין 'פרט גדול'. התאריך המדויק כולל האלפים הוא ד'תשס"ב). יזכה להגות בו הוא ובנו יחידו חמודו (כינוי לצאצאים, לאו דווקא ילדים קטנים, מצוי הרבה בספרות הקראית של התקופה) זה יעקב ה' צורו וגואלו וזרעו עד עולם ככתוב: "לא ימושו מפיך ומי זרעך (וגומר)" (ישעיהו נט, כא). אמן ואמן.

יש להניח שהסופר היה מבני הקהילה הקראית בחברון, ואת ספר הנביאים העתיק לבקשת קראי אחר, ככל הנראה קראי עשיר שאיננו תושב חברון אלא חבר אחת הקהילות הקראיות בחצי האי קרים.

את שמו של הסופר, צדקה בר' שמרון, אנו מוצאים בעוד כתובת על 'ספר תורה', חומש משנת "ארבעת אלפים ושבע מאות וחמש ושלשים שנה לבריאה", ד'תשל"ה, היא שנת 974 לספה"נ.¹⁶

איור 3: קולופון הסופר צדקה בר שמרון
(מקור לא ידוע)

אמנם אף כאן אין לי כל הוכחה, אולם קרוב לוודאי שסופר-מעתיק זה, צדקה בר שמרון, חי בעיר חברון, פעל בה ומת בה ונקבר בבית העלמין שבה, בחלקה הקראית. ואולם גם על דמותו של צדקה בן שמרון, כמו על דמותו של צמח בן אבו שיבה, ועל תעודה זו, כבר עמד פוזנסקי (ההדגשה שלי):

16 הרכבי, 1877, עמ' 245.

יזכר אצל אבן אלהיתי (JQR IX:4352) והוא אומר שם כי ייזכר בספרו של עלי בן יוסף סמייה שנכתב בשנת 459 להג'רה (1066/67). אבן אלהיתי יאמר כזה: "ומן ג'מלה מן ד'כר מן אלעלמא יוסף בן צבתייא אג'דת כתאבין פי עלם אלכלאם לעלי בן יוסף סמייה תארכי'ה סנה 459 וכאתבה יתרצ'א ענה ולצדקה בן שומרון רח' א'ת", היינו: "מכלל החכמים שיזכרו הוא גם יוסף בן צבתייא ומצאתי שני ספרים בחכמת הדבור מאת עלי בן יוסף סמייה משנת תנ"ט להג'רה וגם ישתדל מחברו להפיק רצונו (ר"ל רצון יוסף בן צבתייא) ורצון צדקה בן שומרון". ומרגליות לא תרגם לנכון, כי תרגם ומעתיק שני הספרים האלו יזכיר את עלי ואת צדקה בברכת המתים. והנה אצל אבן אלהיתי שם האב הוא שומרון וכן בדד מרדכי, אבל צ"ל שמרון כמו באו"צ והוא שם שנזכר גם בכתבי הקודש בן יששכר בן יעקב (בראשית מ"ו:י"ג וכו'. ואם כן חי בודאי במחצית הראשונה למאה ה"א ועם זה מסכים כי יזכר בשלשלת ההעתקה אשר בדד מרדכי י"א ב' ל' בתור חבר למחברים קדמונים, כמו אבו אלפרג' הרון וחנניה בן יעקב הבבלי וכדומה ושם גם צדקה בן שומרון הבבלי. וכן יזכר בין המחברים הקדמונים באו"צ כ"א ב' י"ד (ושם צדקיהו בן שמרון הבבלי). ואם שאבו ממקורות קדומים כי אז היה אולי מבגדאד, ופירקוויץ השתמש גם בו לזייף רשימות ישנות ועשה אותו ליוצא חלציהם של משה ומוחא ממציאי הנקוד. כן תמצא לפי דבריו בתורה אחת רשימה כזאת: "זאת התורה התמימה הנאמנה מורשה קהלת יעקב אשר כתב אותה מר' ור' סעיד הסופר בן מר' רב' אהרן ראש הישיבה בהר ציון, בן מר' רב' משה הסופר נ"נ [...] והקדישה פה מצודת ציון לבעלי מקרא [...] והקדישה ביום שני לשבוע שני לח' תשרי מחרת יום תרועה שנת ארבעת אלפים ושבע מאות וחמש ושלושים שנה לבריאה [...] סופר וחותרם ומעיד אני צדקה ב"ר שמרון ס"ט אמן" (Denkmaler, p. 245). ועי"ע סעיד בן אהרן בן משה), ואם כן חי צדקה בירושלים. בספר נביאים כ"י פטרסבורג 52 תמצא רשימה כזאת: "אני צדקה בר שמרון ב"ר מוחא ב"ר מר' משה הסופר ב"ר מרינו ורבינו ה"ר מוחא רי"ת הטברניני מכרתי זה ספר נביאים שכתבתי בניקוד ומסרת אבי זקני ה"ר משה נ"ע לכ"ר משה החוגג ב"ר יעקב כירימי פה חברון תוב"ב יום א' ב' לחשון שנת תשס"ב לפ"ק וכו'" (רשימת הרכבי-שטראק עמ' 80). ואם כן חי בחברון (ועי"ע משה בן יעקב. ועי"ע גוטלובר, בקרת 188 (בטעות 198) ע' מוחה, ומחברתי ראשית התישבות הקראים בירושלים, ע' 36. ועי' C.I.H. 514-515) ששם אומר חוואלסאן כי הרשימה בכ"י פטרסבורג 52 יוכלה להיות אמיתית ולולי שהיתה מתנגדת לקביעות ולולי שנתחברה עם משה בן יעקב כירימי שמת בודאי לא ד"א תשס"ב כי אם ה"א שס"ב.

גם בדיקותיו של ד"ר שפירא בהבדלים שבין 'האוסף הראשון' ובין 'האוסף השני' של פירקוביץ העלו כי תעודה זו מזויפת.¹⁷ גם מהנייר, מהכתמים שבו, מהכתיבה ומהדיו עולה

17 ד"ר שפירא מעיר: רוב כתבי היד אכן באו מ'אוסף אודסה' ומקורם בקראסוב ובכפה. באמצע שנות ה-40 התהווה גם 'אוסף אודסה השני', ובו 21 ספרי תורה או חלקים מהם, חומר מאוחר ולא חשוב כלל; ובה בעת התהווה 'האוסף הגדול', והוא נמכר בשנת 1862 לספרייה הקיסרית בסנקט-פטרבורג, ובו גם חומר עתיק באמת.

הבדיקה העלתה שפירקוביץ התערב ב-15 מתוך 74 ספרים מהאוסף הגדול, וב-20 מצפפים לערך מתוך 98 שהיו באוסף הגדול, כלומר התערב ברבע מהחומר לערך. הווי אומר שההתערבות המסיבית בחומר שבכתבי היד נעשתה אחרי חזרתו מהקווקז ובמקביל לעבודתו על 'אבני זכרון'. נזכיר שלא ידוע כי התערב בתוכנו של האוסף השני, שנרכש במזרח בשנות ה-60, וידוע שלא התערב בתוכנו של אוסף אודסה השני (שנאסף בחלקו עם ב' שטרן, אך ברובו בשנת 1852, כדי לנפח את כמות פריטי האוסף), ונציין שהמידע הכלול בחומר מהאוסף הגדול מגוון ונרחב הרבה יותר מהחומר שהושג במסע הראשון בקרים, אך מתקשר אל החומר המופיע בטיטות 'אבני זכרון' בשנות ה-40 ועם נתוני 'תעודות דרבנד ומג'ליס' משנת 1841. ובכן, איזה מידע רב ערך, לשיטתו, כלול ברשימות מהאוסף הגדול שבהן התערב? הרשימה שלהלן מדגימה את סדר העדיפויות באינטרסים של פירקוביץ:

לכוזרים יש הידרשות כזאת או אחרת ב-15 כתבי יד; מטראכ - בתשעה כתבי יד; כפא - שמונה כתבי יד; כרץ - בכתב יד אחד; סלע היהודים - ארבעה-חמישה; השלוחים הירושלמיים - ארבעה; המניין לגלותנו - שלושה; מנגופ - שלושה; ספרד (Bosphorus) - שלושה; אברהם הספרדי - שניים; יצחק סנגרי - שניים; סולכת - שלושה; קירים (סולכת) - שניים; סודאק (סוגדיאיי) - שניים; תאמאן - שניים; טענות בדבר מוצא הניקוד והטעמים - שניים; טטראקסיים (Tetraxitai) - אחד; גותים בקרים כאויבי בני המקרא - אחד; טטרים כאויבי היהודים - אחד; טוכט - אחד; קראים בקפריסין - אחד; רמז לעניין שֶׁטְט שְׁנִי - אחד; חיפוש בגניזות בימי הביניים - אחד; כפר צבק (מקום מוצאה של משפחת שמחה בבוביץ) - אחד; העיר הכוזרית שרקל או סרקל כמקור המוצא של חלק מקראי קרים - אחד (אולם פעמיים); חברון (הוכחת יישוב קראי-קרימאי בחברון); קשור לטענות פירקוביץ על הרכוש היהודי בעיר) - אחד; אנפא - אחד; גגרא - אחד; יהוד גוריייל - אחד; יהודכת - אחד; יהודה הדסי כתושב מטראכ - אחד.

בדרך כלל מתייחסת רשימה אחת ליותר ממוטיב אחד, ויש רשימות הדחוסות במידע סנסציוני עד מאוד. רשימות אלו מראות שבשנות ה-40 חל לא רק גידול במספר הרשימות ההיסטוריות שבאוסף פירקוביץ אלא הייתה התרחבות מוטיבים של ממש, אם כי המגמה הקודמת נשמרה (סולכת, כוזרים, שבת שני, ניקוד וטעמים, כפא, מנגופ). הדברים החדשים הם המניין לגלותנו, שמופיע במקביל ברשימות שבכתבי היד ובמצבות המתגלות בצ'ופוט-קלעה, החשיבות שנודעת למטראכ (קשורה לענייני המניינים, הכרונולוגיה, הפצת הרבנות) והשתלבות הסיפר ההיסטורי של יהדות קרים בהיסטוריה הכללית של קרים והאזור כפי שהייתה ידועה לפירקוביץ מהמחקרים ומהספרות הפופולרית שיצאו לאור בשנות ה-30 וה-40.

העובדה שטיטות 'אבני זכרון' מאמצע שנות ה-40 כוללות נתונים שהולמים את נתוני הרשימות המטופלות של האוסף הגדול מוכיחה כי האוסף הגדול התהווה בתחילת שנות ה-40. זהו ממצא חשוב, אך עדיין לא היה לאל ידנו להשיב על השאלה על מקורו של האוסף ומדוע לא נמסר לאודסה (פרט לחומר מהנסיעה הראשונה בקווקז, נמסר לאודסה במסגרת אוסף אודסה השני חומר לא מעניין ולא מטופל). קיומו של אוסף אודסה השני (הלא מטופל) מוכיח שבקרים - אם בגניזות ואם בידי פירקוביץ - היה די חומר גלם ליצור רשימות 'עתיקות' הכוללות מידע היסטורי סנסציוני - והמידע הכלול ברשימות

כי עדות זו היא מזויפת.¹⁸ נמצאנו למדים כי אמנם הייתה דמות קראית היסטורית ששמה

האוסף הגדול הוא סנסציוני בהרבה מאשר זה שנמצא בנסיעה הראשונה בקרים. חלקו של האוסף הגדול בא ללא ספק מקראסוב ומכפא, אבל האם היה חלקו בידי פירקוביץ כבר לפני 1839 (עת החל בחיפוש הקדמוניות מטעם העדה והמלכות)? האם הביא את חלקו מנסיעתו הראשונה לארץ ישראל בשנת 1830? האם חלקו בא מהאוספים (ומהגניזות?) של קושטא, ששם עשה פירקוביץ כשנתיים ימים בתחילת שנות ה-30?

נראה שהתשובה היא חיובית: פירקוביץ לא מסר את רוב האוסף הגדול לאודסה משום שלא נאסף במסגרת נסיעתו בסתיו 1839, וכתבי היד שהציג בהמשך כפרי חיפושיו בסתיו 1839, היו ברשותו (או ברשות פטרונו שמחה בבוביץ) זמן מה קודם לכן (הדוגמה הבולטת ביותר היא התנ"ך שהובא מדמשק). לאחרונה נמצא חיזוק להשערתו זו של דן ד"ר שפירא ממקום אחר, והוא מוסיף: אולגה ואסילייבה, אוצרת מחלקת כתבי היד של הספרייה הרוסית הלאומית בסנקט-פטרבורג, ציינה כי קיים מאפיין לכתבי היד מהגניזה של קרסובואר, והוא כתמי עובש בצבע סגול. כתמים כאלה נמצאו בכתבי היד B13, C1, C2, ועל גבי B9. קטע מעופש שבו שישה דפים נמצא כתב עדותו של הפריסטאו פ'ומין, המאשר כי נמצא כתב יד זה בקרסובואר, בבית הכנסת הקרימצ'קי (v evrejskoj krymskoj sinagoge), "בקייר האבנים". דפים אלו מעולם לא היו ב'אוסף אודסה', והם הגיעו לספרייה הרוסית הלאומית עם האוסף הראשון בשנת 1862, בתור B18, Bibl 85, ראו וסילייבה, 2003. החוקרת מציינת גם שכתבי היד מגניזת קרסוב לא הגיעו כולם ל'אוסף אודסה', למשל, לפי קריטריון זה, מקורם בגניזה זאת של A15, B15, B15, B18, B19, שלא היו ב'אוסף אודסה'. כל כתבי היד הללו כעת שייכים לאוסף הראשון (Bibl 85, 132, 112, 139, 133), וקטע 19 מאוסף אודסה השני חובר ל-A10, ראו וסילייבה, שם, עמ' 26.

קעת שמורים בספרייה הרוסית הלאומית 87 כתבי יד יהודיים מ'אוסף אודסה': 36 במחלקה A, 15 במחלקה B, 11 במחלקה C, 25 במחלקת 'כתבי יד תנ"כיים'. כתב יד אחד, B12, נעדר בבדיקה בשנת 1952, ואולי אבד בזמן פינוי האוספים במלחמת העולם השנייה; בבדיקה בשנת 1992 היו חסרים שישה כתבי יד תנ"כיים: 161, 159, 158, 149, 147, Bibl, וקטע ממגילה בעלת הרשימה משנת 1363 (A35), ראו וסילייבה, שם, עמ' 27. בסך הכול כלל בעבר 'אוסף אודסה' 95 כתבי יד (שם). ראו לבדבד, 1987, עמ' 60-61 עמ' 48: בימינו לא נמצא הדף הראשון על קניית הספר בידי שומלק הכוזרי בכפה. השוו בהמשך את הדעה שהביעו חברי הוועדה הממונה על ההחלטה אם לרכוש את אוסף פירקוביץ הראשון, ולפיה 'איחד' פירקוביץ את כל האוספים הקיימים בקרים.

18 דן ד"ר שפירא מעיר: לא עלה בידי לבדוק את Evr I Bibl 52 (הרכבי ושטראק, 1875, עמ' 81): לפי הרשימה משנת 1001 לספירה כביכול, הועתק כתב היד בידי איש מסורה טברני ונמכר לקרים לידי עולה הרגל הראשון מקרים, משה בן יעקב קרימי, בחברון. דמות זאת היא המצאתו של פירקוביץ (ראו בהמשך). לפי הרכבי, הדיו והכתיבה כמו ברשימות הלא אמיתיות האחרות, והנוסח לפי הרכבי ושטראק: "אני צדקה בר שמרון ב'ר' מוחא / ב'ר' מ'ר' משה הסופר ב'ר' רבינו / ורבינו הר' מוחא ר'ית' הבריני / מכרתי זה ספר נביאים שכתבתי / בניקוד ומסרת אבי זקני הר' / משה נע' לכ'ר' משה החוגג ב'ר' / יעקב בירמי פה חברון ת'וב' / יום א' ב' לחשון שנת ת'ש'ס'ב' / לפ'ק' יזכה להגות בו הוא / ובנו יחידו חמודו זה יעקב יצ' / וזרע וזרעו עד עולם ככת' לא' / ימושו מפ'ך ומפי זרעך וג' / אמן ואמן".

Evr I Bibl 55a (הרכבי ושטראק, 1875, עמ' 82-88): דפים קטנים חצי רקובים, באמצעו של הדף לפני האחרון, באותיות קראיות זעירות, רשימה בסוף ספר ויקרא. הטקסט (נשלם ש' אלף ומאתים לשטרות פה מתא רבתא אנפא י'א'ל'ב') כמו אצל הרכבי (השוו את קריאתו של נויבאוואר, 1864). בדף הקודם - סימני רשימה; לפי 128 N OR RNL f. 946 op. 1, נמצא כתב היד בכפה (בגניזה?) בשנת 1844.

צדקה בן שמרון כשם שהייתה דמות קראית היסטורית ששמה צמח בן אבו שיבה, אולם עדות זו שלפנינו היא מזויפת. יש להניח כי גם בדמות אמתית זו השתמש פירקוביץ לצרכיו, ואין לנו ללמוד מתעודה זו דבר. לענייננו - לא ידוע לנו כי צדקה בן שמרון היה בחברון.

ישראל הדיין האסכנדרני בכר' דניאל המערבי

ד'תתכ"ג (= 1063 לספה"נ) = 1373 לשטרות

בראש הספר ה-18 בתוך "הרשימה [...] בפנקס הספרים הקדמונים שהיו לבני מקרא קה"ק דמשק והובאו לירושלם ומשם לקה"ק גווזלווא ע"י חכם אברהם לוי ירו' הרופא פקיד ירושלם תוב"ב [...]"¹⁹ נמצאת העדות הזו (ההדגשה שלי):

ספר המצות שהקדיש מר' ור' ישראל הדין האסכנדרני בכר' דניאל המערבי ריר"ש, בקה"ק חברון תוב"ב, שחברוהו בן ששה ועשרים שנה בשנת (202) לקרן זעירא (ד'אתתכ"ג, 1063 לספ"ה) ת"ש מ"ח אשע"ג לשטרות הריבונין בשנת פטירת כג"ק הדרת יקרת מעלת השר הגדול אלוף אחינו בני מקרא קהל עדת יפפיה מצרים ואחיותיה אבלי ציון יורו' מרינו ורבינו שמואל הנגיד בר' ישעיהו אסכנדרני הלוי רי"ת אשר עשה טובות רבות לישראל עמו גם לבני מקרא וגם לבני בני בי רב במצרים ויספדו אותו כל ישראל אחים והמ"ך והוא קדש לאלהי ישראל לא ימכר ולא יגאל לעולם ברוך יהיה המקדישו מעם ה' עושה שמים וארץ וברוכים כל ישראל אמן.²⁰

'הדין האסכנדרני' פירושו 'הדין מאלכסנדריה' במצרים.

'המערבי' - מן המערב, ממרוקו, כי משם היה אביו, דניאל.

'ריר"ש' - רבנו ירא שמים.

הרכבי ושטראק, 1875, עמ' 87-88:

I לנתנאל בן תקוה ז'צ"ל' מסופרי קראי טבריה בקהל יהודכת שנ' ארלנ' לשט'

II קנה אותם רבי אלען בן יחיי בן ביעמר / ב... א'ת'ש'נה' ארקעא לשט'

III קנה זה נביאים אחרונים רבי שמואל / תלמיד החשוב בר' סצ'ל מיד כוזרת / ב' מעדור ונתן מחירו שלם יהי סימן טוב / עליו ועל זרעו וצאצאיו עד ביאת גואל / שנת א'ת'ק'ג' וכת' יויפיה הלוי בן עמרם ז'צ"ל'

IV מקנת ישועה הכהן בר אביתר / הכהן הידוע בן ביעמר / סימן טוב עליו ועל זרעו עד ביאת / גואל אמן סלה

V קנה אותה מר' אלען בן ביעמר מעיר מטארך / סנה א'ת'ק'עו' לשט' ס'ט' ע'ב'.

19 פירקוביץ, תרל"א, עמ' 4.

20 שם.

'בשנת (202) לקרן זעירא'. המהדיר כותב שנת 202 לקרן זעירא. 'קרן זעירא' היא כינוי למלכות הרביעית, היא האסלאם (על פי דניאל ז, ח). שנת אשע"ג למניין שטרות היא שנת 1063 לספה"נ. שנה זו איננה 202 שנה למניין ההג'רה אלא שנת 441 להג'רה, ולא ברור לי מהיכן לקח המהדיר את המנין 202 להג'רה.

כג"ק - 'כבוד גדולת קדושת', כינויי כבוד נפוצים בימי הביניים בקרב יהודים-רבנים ויהודים-קראים.

'עגלה יפיה מצרים' - כינוי למצרים (על פי ירמיהו מו, כ). הכינוי 'עגלה' למצרים מוכר יותר מהפיוט 'מעוז צור' לחנוכה: "בשעבוד מלכות עגלה".

'רית' - רוח ה' תניחנו (ברכת המתים', ציון לנפטר, על פי הפסוק "וְנָחָה עָלָיו רוּחַ ה'") בישעיהו יא, ב. נהוג עד ימינו במקהלות הספרדים ועדות המזרח).

'בני ברב' - כינוי לקהילת היהודים הרבנים.

'והמ"ך' - "וְהִיְתָה מְנַחְתּוֹ פְּבֹד" (ישעיהו יא, י). ביטוי זה במגוון צורות חקוק על מצבות קראיות בכל מיני מקומות, וכן בספרות היהודית-רבנית, וראו עוד להלן בכתובת שעל מצבת ישראל בן מזל טוב.

הספר חובר בידי "ר' ישראל הדין האסכנדריי", כלומר בידי ר' ישראל מאלכסנדריי במצרים, והוא גם הקדישו. ר' ישראל זה היה "בכר דניאל המערבי", כלומר בנו של ר' דניאל ממרוקו(?). כל האירוע התרחש "בקה"ק חברון טוב"ב". האם אנו עדים כאן לנדודי המחבר, אולי עם כל משפחתו, מן 'המערב' - אולי מרוקו - דרך אלכסנדריי ועד לחברון! את הספר הוא אמנם חיבר בחברון, אך את שנת החיבור ציין על פי שנת פטירת מנהיג הקהילה הקראית באלכסנדריי ("כג"ק הדרת יקרת מעלת השר הגדול אלוף אחינו בני מקרא קהל עדת יפיה מצרים"), שבה התגורר לפני כן.

אמנם גם במקרה זה אין לי כל הוכחה, אולם קרוב לוודאי שסופר-מעתיק זה, ר' ישראל הדין האסכנדריי בכ"ר דניאל המערבי, חי בעיר בחברון פעל בה ומת בה ונקבר בבית העלמין הקראי שבעיר.

הספר שבראשו הקדשה זו נכלל אמנם ב"בפנקס הספרים הקדמונים שהיו לבני מקרא קה"ק דמשק והובאו לירושלם ומשם לקה"ק גוולווא", אולם עוד לפני כן חובר הספר בחברון והוקדש בה. איננו יודעים כיצד עבר הספר מחברון לדמשק. אפשר להעלות את האפשרות שעם סופה של הקהילה הקראית בחברון עבר ספר זה, כספרים אחרים, מחברון לדמשק.

אם נקבל את מסקנת המחקר כי העדויות על אודות הסופרים צמח בן אבו שיבה (בחברון בשנת ד'תצ"ח, היא 738 לספה"נ) וצדקה בן שמרון (בחברון בשנת ד'תשס"ב, היא 1001 לספה"נ) הן מזויפות, הרי שנותרה בידינו העדות על אודות הדיין ישראל בכר דניאל המערבי (בחברון בשנת ד'תתכ"ג, היא 1063 לספה"נ), המלמדת על יהודי-קראי אחד לפחות בחברון לפני בוא הצלבנים. יהודי זה שימש דיין וכתב 'ספר מצוות', ומאחר שיהודי כזה איננו פועל בחלל ריק יש ללמוד מכך שהייתה בחברון קהילה יהודית-קראית בימיו, אלא שלידינו הגיעה עדות זו בלבד. אם נקבל כפשוטן את העדויות על נקברים קראים בחברון מימי "הנשיא ענן בן דוד", הרי שנוכל לצרף גם עדות זו להוכחת קיומה של קהילה יהודית-קראית בחברון עוד מלפני ימי הצלבנים.

עדויות נוספות על יהודים-קראים בחברון קיימות גם מרשימות הנקברים בחלקה הקראית בבית הקברות היהודי שבעיר, אמנם בתקופה מאוחרת לעדות זו.

עוד לעניין הקהילה היהודית-קראית בחברון

בסקירת המקורות הללו על אודות קהילת היהודים הקראים הפועלת בחברון וחבריה הנקברים בה אנו יוצאים מתוך הנחה שכל המקורות הם אמתיים, נאמנים וללא חשש זיוף אלא אם כן הוכח אחרת, והם אכן עוסקים בתושביה הקראים של העיר חברון ושל הנקברים בה.

אין לנו כל סיבה לחשוב שציון שם העיר 'חברון' אין כוונתו לעיר הידועה או שהוא כינוי לעיר אחרת. אמנם בספרות השו"ת של ימי הביניים נזכרים לעתים שמות של ערים בארץ ישראל, וחברון בכללן, ככינויים לערים בחו"ל או כציון סתמי. נקודה מעניינת זו, אם כי בהקשר כללי, כבר העלה אליעזר בשן,²¹ ברם אינני סבור שחשש זה קיים במקורות שלפנינו. ההפך הוא הנכון: מספר העדויות הבלתי תלויות מוכיח כי 'חברון' היא חברון היא חברון בכל אחד ממקורות אלו.

כבר הורוביץ הפנה לדבריו של פוננסקי על חשש לזיוף חלק מן העדויות.²² הוא כיוון להוספה של פוננסקי בסוף מאמרו 'ראשית התיישבות הקראים בירושלים',²³ שבה כתב פוננסקי על כמה רשימות קראיות: "רוב הרשימות האלו (ואולי גם כולן) או שהן מזויפות מראשן עד סופן או שנזדייפו במקומות אחדים למען הראות על ידם אם כי הקראים חיו

21 בשן, תשל"ד.

22 הורוביץ, תרפ"ג, עמ' 250.

23 פוננסקי, תרע"ד, עמ' 113-115.

בארצות שונות כבר מקדם קדמתה או כי בעל[י-] המסרת [=המסורת] הראשונים היו מפתתם [מפתחם(?)]²⁴. אל הרשימה הפנה אב"ן רש"ף, הלוא הוא אברהם פירקוביץ, כפי שפרסם הרכבי.²⁵ פוזננסקי מפנה לתעודה מס' 8:

וזאת התורה התמימה הנאמנה מורשה קהלת יעקב אשר כתב אותה מר' ור' [מורנו ורבנו] סעיד הסופר בן מר' ור' אהרן ראש הישיבה בהר ציון בן מר' ור' משה הסופר נ"נ [נוחו נפש, כלומר זיכרונו לברכה] ובדק אותה בדיקה אחר בדיקה להקדישה פה מצודת ציון לבעלי מקרא השומרים מועדי ה' בראיית הירח ומציאת האביב ככתוב בתורה [...] והקדישה ביום שני לשבוע שני לח' [לחודש] תשרי ממחרת יום תרועה [למחרת ראש השנה] שנת ארבעת אלפים ושבע מאות וחמש ושלשים שנה לבריאה [ד'תשל"ה=975 לספה"נ] [...] סופר וחותר ומעיד אני צדקה בר' שמרון ס"ט אמנ.²⁶

על תעודה זו העיר פוזננסקי כי משלוש סיבות קרוב לוודאי שהיא מזויפת: האחת - אבי הסופר מכונה 'ראש הישיבה', כינוי שלא היה נהוג אצל הקראים; השנייה - הסופר נקרא "סעיד הסופר בן מר' ור' אהרן ראש הישיבה בהר ציון בן מר' ור' משה הסופר נ"נ", ומציין כי השם כולו הוא בוודאי חיקוי לשמו של בן אשר, שנקרא במלואו "אבו סעיד אהרן בן משה בן אשר"; השלישית - הוא מסופק "אם חתמו עצמם הקראים עם הסימן ס"ט".²⁷

על הסיבה השנייה נראה להעיר כי ייתכן שיש כאן חיקוי כמו שייתכן שיש כאן מקריות גרדא, ואילו על שתי הסיבות האחרות יש להעיר כי בהרבה מקומות אימצו הקראים מנהגים 'רבניים', ואין לפסול, לטעון לזיוף, ואפילו לא לחשוד ב'מכלל חשד לא יצאו' מקרה זה, שבו אימצו הקראים או העתיקו מנהגים 'רבניים' כמו הכינוי 'ראש הישיבה' והסיומת 'ס"ט'.

החותם על הכתובת הוא 'צדקה בר' שמרון' המוכר לנו, הוא ולא אחר, מהכתובת 'אני צדקה בר' שמרון' מחשוון שנת ד'תשס"ב. גם על כתובת זו טוען פוזננסקי שיש לחשוד בה שהיא מזויפת, שהרי ספר הנביאים שבסופו הכתובת נכתב לכבוד ר' משה החוגג ב"ר יעקב כרימי. הכינוי 'כרימי' מציין שר' יעקב היה מקרים, ועל כינוי זה אומר פוזננסקי: "כי אז לא היו קהלות [קראיות] בכרים".

24 ש.ס.

25 הרכבי, 1877.

26 פוזננסקי, תרע"ד, עמ' 114-115.

27 ש.ס.

ואולם הערותיו של פוזננסקי, הגם שאפשר אולי לערער על חלקן או על חלק מטעוניהן, מציגות תמונה של מסמך מזויף, ואל מסקנה זו הגיע מכיוון אחר לחלוטין גם דן ד"ר שפירא. על כן נראה לנו להעמיד את שתי התעודות-כתובות הללו כמזויפות.²⁸

ב'תולדות הקראים' כתב נתן שור שלוש שורות ורבע בלבד על קהילת הקראים בחברון:

ייתכן שהיתה קהילה קראית גם בחברון. בעיר יש סימנים לבית קברות קראי (הערה 74). בשנת 1786 הזכיר הנוסע הקראי בנימין בן אליהו מקרים (הערה 75) קהילה קראית שהיתה בחברון, אך לאחר מסעי הצלב לא נמצא לה כל זכר (הערה 76).²⁹

בהערותיו שם ציין שור:

הע' 74: אלגמיל 1979-1981, שם [= עמ' 69-72].

הע' 75: יערי 1946, עמ' 473.

הע' 76: שור 1990 א. בעבודה זו בדקתי את הסוגיה בעיון, ולא מצאתי כל סימן שאמנם ישבו קראים בחברון.³⁰

הערות 74 ו-75 אינן אלא הפניות ביבליוגרפיות: הערה 76 מפנה למאמרו של שור 'תולדות הקהילה היהודית בחברון ממסעי הצלב ועד למאורעות תרפ"ט',³¹ ועל עבודתו זו כתב שור עצמו: "בעבודה זו בדקתי את הסוגיה בעיון, ולא מצאתי כל סימן שאמנם ישבו קראים בחברון".³² ואולם כבר בקריאה שטחית בעבודתו זו - וודאי בעיון מעמיק בה - נראה שאין בה כל בדיקה של העניין שלפנינו, קהילת הקראים בחברון, ואף לא התייחסות סתמית, אגבית או מרפרפת. מהיכן אפוא הגיע שור למסקנה, הנוגדת לדעתי את כלל העדויות, ש"לא מצאתי כל סימן שאמנם ישבו קראים בחברון"? בסוף עבודתו הוא מציין:

אין לקבל את הידיעות על קהילה קראית שישבה במקום, בתקופה הממלוכית. משולם מוולטרה, עובדיה מברטנורא ומשה באסולה אינם מזכירים קראים בחברון.

28 בלי שיש לי הוכחות לבי אומר לי שעוד לא נאמרה המילה האחרונה בעניין תעודות אלו, וייתכן שעוד תתגלנה עדויות שיעמידו עדויות-כתובות אלו באור אחר, חיובי יותר. הכרה באמתותן של שתי התעודות תציב בפנינו את פעילותו של הסופר הקראי צדקה בר שמרון בשנים ד'תשל"ה (975)-ד'תשס"ב (1001) לספה"נ לפחות, ואולי אף בכל השנים הללו פעל בחברון. הבנה זו עולה יפה עם הנחתנו שלעיל, שגם אבי ר' שמרון ב"ר מוחא וגם סבו ר' מוחא ב"ר משה כבר חיו בחברון, שאליה עקרה המשפחה מטבריה.

29 שור, תשס"ג, עמ' 59.

30 שם, עמ' 197.

31 שור, 1990.

32 שור, 1990.

ר' עובדיה אף מכחיש את נוכחותם במפורש. המשכו של הישוב היהודי באותה עת מתועד בכתביהם של נוסעים אלה, וכן ברשימות המס העות'מאניות.³³

אמירה זו, ששורר מציג כאמירה חדה, ברורה ומדויקת, מסתמכת על 'לא ראינו, וכידוע 'לא ראינו אינה ראייה'. על העובדה כי משולם מוולטרה ומשה באסולה אינם מזכירים קראים בחברון יש להעיר שאין הם אומרים שאין בעיר קראים או שכל יהודיה 'רבנים', וייתכן שהקראים נכללים בדבריהם על היהודים בעיר בכלל, ללא חלוקה לעדות. על דברי ר' עובדיה יש להעיר כמה הערות: בפלירמו הזכיר ר' עובדיה "בעלי בתים מן היהודים" בלבד, בכלל.³⁴ במסינה הזכיר ר' עובדיה "יהודים" בלבד, בכלל.³⁵ ברודוס הזכיר ר' עובדיה "והיהודים [...] "בעלי בתים" בלבד, בכלל.³⁶ באלכסנדריה, היא אלכסנדריה, הזכיר ר' עובדיה "הבעלי בתים מן היהודים" בכלל.³⁷ ב"ארץ מצרים", וכוונתו לעיר קהיר, הזכיר ר' עובדיה בפירוט: "בעלי בתים יהודים" במספר כולל, ולאחר מכן פירוט: "שומרונים הנקראים כותים", "קראים" ולאחר מכן - "והשאר כולם רבנים".³⁸ בעזה הזכיר ר' עובדיה "בעלי בתים רבנים", "בעלי בתים שומרונים", והוסיף "ולא ראיתי שם קראים".³⁹ בהגיעו לחברון ציין "כעשרים בעלי בתים כולם רבנים".⁴⁰

ברור שבערים הראשונות שעבר בהן לא היו קראים (או שומרונים), ולכן לא הייתה סיבה לציין אותם, אולם מאחר שבאלכסנדריה היו גם רבנים, גם שומרונים וגם קראים, הייתה סיבה להזכיר כל עדה בנפרד. לאחר מכן, בעזה, ברור שר' עובדיה ציין את שראה: רבנים ושומרונים, ובניגוד לקהיר הוא ציין שלא ראה קראים. מיד לאחר מכן, בהגיעו לחברון, היינו מצפים כמוהו למצוא בה קראים לצד רבנים, אבל בחברון מצא ר' עובדיה רק יהודים-רבנים. אם לא היה מצפה למצוא בה קראים, לא היה מציין "כולם רבנים". נראה לי כי שתי מילים אלו, על רקע החלוקה הברורה שלו בכל עיר ועיר שעבר בה, מציינת את ציפייתו למצוא בחברון קראים, אך הציפייה לא התגשמה. אם אנחנו מבינים נכון, ציפייה זו למצוא קראים בחברון היה לה על מה לסמוך: לפני זמנו היו קראים בחברון! אינני יודע כמה זמן לפני בואו של ר' עובדיה לחברון עזבו אחרוני הקראים את העיר; הוא ידע שיש בה קראים,

33 שם.

34 יערי, 1971, עמ' 104.

35 שם, עמ' 108.

36 שם, עמ' 111.

37 שם, עמ' 115.

38 שם, עמ' 119.

39 שם, עמ' 125.

40 שם, עמ' 126.

אך במציאות - הם כבר לא היו.

עוד יש להעיר על עבודתו זו של שור, שבעבודתו העוסקת כאמור בתולדות הקהילה היהודית בחברון אנו מוצאים את מייסד הקהילה בדורות האחרונים, ר' מלכיאל אשכנזי, דחוק בפניה, נזכר כבדרך אגב ולא במקום הראוי לו. רק לאחר שסיפר שור על משפחות שעזבו את חברון בשנים 1538-1553, הוא כתב על חכמים בחברון, כולל פירוט שנותיהם בעיר:

ר' מנחם בר משה בבלי [...] והגיע לחברון לאחר שנת 1546,

ר' אליהו די-וידאש [...] נפטר בחברון בשנת 1587,

בשלהי המאה ה-16 חי בחברון ר' שלמה עדני,

נזכרים גם ר' יצחק ארחא [...] ר' חזקיהו כביארה, ר' שמואל אבן סידליו, ר' שלמה חדידה, ר' יהושע אבודראץ וכן אחרים.⁴¹

רק לאחר שהזכיר את כל אלו ציין שור, לדעתי בנימה מזלזלת ובדרך אגב: "יש עוד להזכיר את ר' מלכיאל אשכנזי, שרכש לאחר שנת 1540 את 'החצר' של חברון מבעליה המוסלמים, הפך לרבה של הקהילה, ונחשב בעיני דורות מאוחרים ל'אבי הישוב החברוני'".⁴²

אינני מצליח להבין מה עומד מאחורי יחס מזלזל זה של נתן שור אל ר' מלכיאל אשכנזי מחד גיסא, ואת ההכרזה ש"לא מצאתי כל סימן שאמנם ישבו קראים בחברון" מאידך גיסא. העולה מדבריי הוא שאין כל סיבה שלא לקבל את כלל העדויות בדבר קהילה קראית בחברון, חצר היהודים שלה, בית הכנסת שלה ובית העלמין שלה. אין סיבה לטעון ש'חברון' איננה חברון; אמנם יש סיבה לחלק מטענות הזיוף שהועלו, אך ככלל יש עדויות אמינות בדבר הקהילה הקראית בחברון ומוסדותיה.

סופה של הקהילה היהודית-קראית בחברון

עד שנת 1540

על השאלה 'עד מתי התקיימה הקהילה הקראית בחברון?' אפשר לענות בהבנה ראשונה: עד ימיו של ר' מלכיאל אשכנזי, עת מכרו אנשי הקהילה את חלקם ליהודים הרבנים, קרי עד סביבות שנת 1540 לספה"נ.

41 שור, 1990, עמ' 108.

42 שור, 1990.

ואולם יש להניח כי עד שנפלה ההחלטה למכור את בית הכנסת או 'רק' את חלק הקהילה בחצר היהודים עברו שנים מספר, ולכן יש להקדים את זמן סופה של קהילת הקראים בחברון אל לפני שנת 1540, אולי בשנים ספורות ואולי בשנים רבות.

עד שנת 1516

אפשר להציע את שנת 1516 לספה"נ כשנת סופה של קהילת הקראים בחברון. בשנה זו כבשו העות'מאנים את ארץ ישראל מידי השלטון הממלוכי. בעת הכיבוש, כאשר נפוצו שמועות לא נכונות על מפלה תורכית במצרים, נערך פוגרום וטבח ביהודי הארץ, כולל ביהודי חברון. אל נכון נכללו גם קראי העיר בפוגרום ההוא, ושתי עדויות מהפוגרום נשתמרו בידינו. העדות האחת היא עדות של יהודי מקורפו ששמו יפת בן מנשה ס"ט, כתובה על קלף, מיום ו' בטבת ה'רע"ט (10 בדצמבר 1518), השמורה בארכיון המוראבי הלאומי בברין (ברנו), צ'כיה של היום, שפרסם פרופ' שטוסל:

ויהי בשנת ה'רע"ח לפ"ג לב"ע, בחודש השביעי בחג הסוכות [תחילת אוקטובר 1517] האיש האכזר והעריץ כלי זעמו של הקב"ה ושבת אפו ה"ה אמורד ביאי, משנה למלך ושליט בעיר ירושלים תוב"ב אמר בליבו לעלות על היהודים אשר בעירו וגם על בני ישראל החונים בחברון זמם לעשות כן ויאמר ארדוף אשיג אבזו בז ואשבה שבי מן היהודים אשר בשתי הערים בעודם לבטח אתי ויבצע אמרתו ויגזור אמר ויקום ביום ההוא באו אנשיו על חברון ויהרגו עם רב מן היהודים העומדים על נפשם, וכל רכושם הביאו שלל עד בלי השאיר להם פליט ומחי' בארץ וינוסו אנשים מתי מעט מנוסת חרב וירדו לעיר בירות וטרם נסעם מיהרו להביא את ספרי התורה הקדושה בחיקם ויבקשו להוציא את כלי הקודש עמהם ובע"ה [ובעוונותינו הרבים] לא מצאו דב [ר..]. נכתב ונחתם פה ק"ק קורפו יום ו' לחודש טבת, ה'רע"ט [10.12.1518]. יפת בן מנשה ס"ט.⁴³

העדות האחרת מצויה בדברי הנוסע הנוצרי הנס שטוקאר:

ונאמר לנו כאמת, שהיהודים בגדו בסולטן [הממלוכי] לטובת הקיסר התורכי. [בעקבות זאת] הרגו אותו [את הסולטן הממלוכי]. ולכן נתן [הקיסר התורכי] ליהודים חופש רב בירושלים ובארץ כולה, ואסור לעשות להם [כל דבר רע] ואזרחי ירושלים [המוסלמים] מתמרמרים [על היהודים] על שהם בגדו בסולטן וגרמו למותו.⁴⁴

43 אבישר, תש"ל, עמ' 43; שור, 1986, עמ' 160.

44 שור, 1986, עמ' 159; שיב, 1949, עמ' 14.

מדבריו אלו של שטוקאר משתמע אמנם שליהודים ניתן יחס טוב ואוהד, אולם יחס זה היה רק מצד השלטון ואילו התושבים המוסלמים במקומות רבים דווקא התנפלו על היהודים ופרעו בהם. דווקא המילים "נתן [...] ליהודים חופש רב בירושלים ובארץ כולה, ואסור לעשות להם [כל דבר רע]" מחד גיסא, וההמשך: "ואזרחי ירושלים [המוסלמים] מתמרמים [על היהודים]" מאידך גיסא, מציינים את ההפך מהיחס הטוב והאוהד.

כאקורד סיום לקהילה הציע לי אריה קליין בשיחה בעל פה כי ייתכן שהקשרים הטובים בין קראי חברון לקראי קהיר ומצרים, ובעיקר בינם ובין השלטונות הממלוכיים של מצרים, היו לצנינים בעיני העות'מאנים, והם טבחו בעיקר בקראים.

עוד לפני שנת 1488, בשנת 1480

למרות כל ההשערות הללו נראה לי שאפשר להצביע על תאריך מוקדם יותר המתאים להיות סופה של קהילת הקראים בחברון - לפני שנת 1488 לספה"נ. מפרש המשנה הגדול ר' עובדיה מברטנורא הגיע לארץ ישראל מעירו ברטינורו, בדרום-מזרח המגף האיטלקי, בשנת רמ"ח (1488). הוא שלח כמה איגרות למשפחתו באיטליה, ובאיגרת הראשונה ששלח לאביו ציין: "ביום הראשון ב"א בניסן [...] וביום השני באנו לחברון [...] ובה היום כעשרים בעלי בתים, כולם רבנים"⁴⁵. הוא מדגיש שכל יהודי חברון הם רבנים, כלומר - אין בין יהודי חברון בשנת 1488 יהודי קראי.

בשלב זה נראה לי להציע כי בנקודת זמן מסוימת לפני שנת 1488, ועדיין אינני יכול להצביע על אירוע ותאריך מסוימים, הגיעה הקהילה הקראית בחברון לסופה. אפשר אולי לעגל את זמן עזיבת אחרוני הקהילה לשנת 1480, ועברו עוד יותר מ-50 שנה(!), עד שנת 1540, שבה מכרו שרידי הקהילה את חלקם בחצר היהודים ובבית הכנסת.

בית העלמין היהודי-קראי בחברון והנקברים בו

לקהילת יהודי חברון, לאו דווקא הקראית, היה בית עלמין בעיר. בית העלמין שכן באותו מקום המוכר לנו היום, אם כי לא על כל השטח הנוכחי. האתר נמצא על השלוחה המערבית היורדת מהאתר הקדום של העיר חברון, תל אל-רמיידה, היום - 'אדמות ישי', אתר קבר ישי ורות', לכיוון מערב-צפון-מערב. בחלק העליון של השלוחה, בתוך 'החלקה הקראית', שוכנות מערות מספר, ככל הנראה מערות קבורה מתקופה הברונזה המאוחרת. בשיפולי השלוחה יש רצף מערות מתקופת בית שני, המשנה והתלמוד (רומית-ביזנטית), והמערה המוכרת ביותר מתקופה זו היא המערה המזוהה כמערת הקבורה של השופט עתניאל בן

קנזו (שופטים ג, ז-יא), אם כי זמנה מאוחר לזמנו והיא איננה קדומה לשלהי ימי הבית השני. סמוך אליה היו שתי מערות קבורה נוספות, וכן במדרון שמצפון לה, כולן אל נכון מסוף ימי הבית השני ואולי מתקופת המשנה והתלמוד (שלוש מערות אלו מכוסות היום בבנייה חדשה והן לא תועדו). לאחרונה התגלתה מערת כוכים נוספת במצוק העליון שבחלקה הספרדית בבית העלמין היהודי. מערה זו, שנתונה טרם התפרסמו, יש בה כדי לצייר רצף קבורה יהודית באותו תא שטח של מורדות תל חברון מימי קדם ועד ימינו אנו. הווי אומר שבבית העלמין של הקהילה היהודית בחברון נמשכות מסורות קבורה קדומות, ובחלקן מסורות קבורה יהודיות, באותו אתר עצמו.

העדות הראשונה לכאורה על בית עלמין זה - ושוב, לאו דווקא בהקשר קראי - היא ככל הנראה משנת ה'נ (1290), באיגרת 'תוצאות ארץ ישראל' מאת מחבר אלמוני, תלמיד הרמב"ן: "[...] בחברון שם מערת המכפלה קברי האבות וחברון החדשה הנה היא סמוך למערה דומה היתה למעלה בהר שם בית הקברות לישראל. ושם מצד אחד מערה שם קברו של ישי".⁴⁶

העדויות הללו הן ככל הנראה מן המאה ה-16 וה-17. בשנת רצ"ז (1537) נכתב באיגרת 'ייחוס האבות': "[...] חברון בארץ כנען היא קרית ארבע [...] ולפני העיר למעלה בהר בניין נאה שם קבור ישי אבי דוד המלך ע"ה וסמוך לו בית החיים מישראל [...]".⁴⁷ 87 שנים אחר כך, בשנת שפ"ד (1624), כתב ר' גרשון ב"ר אליעזר סגל באיגרת 'ארץ הקודש' שלו: "[...] ובשיפוע ההר קבר ישי אבי דוד על בית החיים שם מערות מצדיקים לאין מספר באמצע בית העלמין מצבה הרב הגדול בעל ספר ראשית חכמה הוא ר' אליהו די וידאס נ"ע".⁴⁸

לקהילת היהודים הקראים בחברון היה בית קברות משלהם, והוא מוכר עד היום כ'חלקה הקראית' בבית העלמין היהודי בחברון. על קיומו של בית עלמין זה יש בידנו עדויות מספר: מפי הנוסע הקראי בנימין ב"ר אליהו ירושלמי, שביקר, כאמור, בחברון בשנים תקמ"ה-תקמ"ו (1785-1786) אנו שומעים: "[...] ומשם הלכנו לקברי הקראים שהיו יושבים שם מזמן ענן הנשיא והלאה וראינו שהיה צומח (?) על האבנים ברזל⁴⁹ ולקחת משם ברזל על

46 ריבלין, תרפ"ח, עמ' נח; יערי, 1976, עמ' 88; ארנון, תשע"ד, עמ' 20.

47 אבישר, תש"ל, עמ' 240; ארנון, תשע"ד, עמ' 20.

48 אבישר, תש"ל, עמ' 241; ארנון, תשע"ד, עמ' 20.

49 ברזל - אולי כוונתו לעופרת? ואולי היה נהוג שם כמו שנהוג היום, למלא את חקיקת האותיות בעופרת? טרם מצאנו עדויות לכך, ואולי גם לשונות המתפלאת מציינת משהו חריג אף לו? ואולי הלשון "צומח על האבנים ברזל", הכוונה לצמח כלשהוא הנקרא או מכונה 'ברזל'? ואולי טעות מעתיק יש כאן, והמילה 'ברזל' אינה מילה זו כלל?

האבן ואח"כ הלכנו למערת עתניאל בן קנז קרוב לקבר הקראים ואח"כ הלכנו לקבר ישי אבי דוד שהוא על ההר [...]”⁵⁰.

עדות נוספת היא של נוסע קראי צעיר שסיפר בשנת 1863: [...] ובאנו לעיר חברון לפנות ערב [...] ומשם הלכנו למערת עתניאל בן קנז והוא קבור בתוך המערה ותשעה תלמידיו קרובים סביבו, ומשם הלכנו לבית החיים של עדתנו אשר גרו שם וזכרנו את שמם בזכר טוב [...]”⁵¹.

גם החכם הקראי אברהם פירקוביץ, אב"ן רש"ף, ביקר בחלקה הקראית בבית העלמין של חברון בביקורו בארץ בשנת תק"ץ (1830). הוא פירט על בית העלמין והתווכח עם הרבנים בעניין הרכוש הקראי-רבני שם. זולת רכישת ספרים, במהלך המסע התעניין פירקוביץ במצבות קבורה, הן בנחל קדרון הסמוך לירושלים הן בבית העלמין הקראי בירושלים. בחברון ביקר פירקוביץ בבית העלמין הקראי בחלקה שבין קבר ישי לקבר עתניאל בן קנז, וראה שם 21 מצבות גדולות של קראים.⁵² תיאור קברי הקראים הסמוכים ל'מערת עתניאל בן קנז' ול'קבר ישי אבי דוד' תואם את מקום 'החלקה הקראית' של ימינו.

איור 4:
חברון, בית
הקברות, מבט-על
לדרום:
משמאל -
החלקה הקדומה,
הקראית
במרכז - החלקה
הגדולה, הספרדית
מימין - החלקה
המאוחרת,
האשכנזית
(צילום: גרשון
בר-כוכבא,
ובאדיבותו)

50 גורלאנד, תרכ"ו, עמ' 52; יערי, 1946, עמ' 474.

51 דן ד"י שפירא, מידע בעל פה.

52 ראו לעיל הערה 2.

הגדרת הקברים כקבריהם של "הקראים שהיו יושבים שם מזמן ענן הנשיא והלאה" נראית במבט ראשון הפרזה גרדא, גוזמא בעלמא. ואולם במבט שני ייתכן שאין כאן כל הגזמה והדברים קרובים לאמת: אם יש עדויות על קראים בחברון ועל קראים הנטמנים בחברון מממצאי הגניזה בקהיר ומלפני כיבוש הארץ בידי הצלבנים, ייתכן שזמנם של ראשוני הנקברים איננו רחוק משנת 750-850 לספח"נ, ימיו של ענן הנשיא! אזכיר בעניין זה את הכתובת המספרת על הקדשת ספר תורה "לבני מקרא אשר בחברון הקדושה" בידי ר' צמח הסופר בן אבו שיבה בשנת 1050 לשטרות, היא שנת 738 לספח"נ, שראינו לעיל, ואת הכתובת על מכירת ספר נביאים בחברון בידי ר' צדקה בן שמרון ב"יום א' ב' לחשון שנת ת'ש'ס'ב' לפ'ק'", שראינו לעיל, אלא שהתברר שעדויות אלו הן מזויפות. ואולם העדות על ישראל הדיין בכר דניאל המערבי, שחי בחברון ופעל בה סביב שנת ד'תתכ"ג (1063 לספח"נ), לפני בוא הצלבנים, שרירה וקיימת.

תפרוסת החלקות בבית העלמין: בית החיים

כאמור, החלקה הקראית שוכנת בחלקו המזרחי של בית העלמין, וממערב לה שוכנות שתי החלקות הרבניות: מיד בסמוך וממערב לחלקה הקראית שוכנת החלקה המסתערבית-ספרדית, היא החלקה הגדולה שבכלל בית העלמין, וממערב לה נמצאת החלקה האשכנזית, קטנה אף היא. בית העלמין בחברון מייצג מבחינתי בצורה המיטבית את הכינוי 'בית החיים' ככינוי לבית עלמין, בית קברות. גרעין הרובע היהודי בחברון שוכן סביב בית הכנסת 'אברהם אבינו'. בית כנסת זה נקנה, כאמור - כולו או חלקו - עם החצר שסביבו או חלק ממנה, מידי הקהילה הקראית בחברון, כלומר היהודים הקראים בחברון התגוררו בחלק זה של הרובע היהודי, ונוסיף על בית הכנסת והחצר את 'רחוב הקראים' המצוין בתרשים של דוד אבישר בחלקו המזרחי דווקא (!) של הרובע.⁵³ עם קניית בית הכנסת והחצר גדלה הקהילה היהודית-רבנית והרובע היהודי צמח מערבה, וכלל גם את מכלול בית רומנו על מוסדותיו הכלולים בו ובחצרו ובבתים הסמוכים לו. רוב התושבים ברובע, שכבר לא גרו בו קראים, היו יהודים-מסתערבים וספרדים, יהודים רבנים שהגיעו בקצב כזה או אחר דרך כל מיני ארצות מספרד, לאחר גירוש היהודים ממנה. בהמשך הגיעו לחברון יהודים-רבנים אשכנזים. לכאורה גרו כל יהודי חברון בתוך תוכי הרובע, אולם לספרדים הייתה חצר משלהם וכן לאשכנזים חצר משלהם. האשכנזים, שהגיעו לחברון לאחר הספרדים, התגוררו אמנם בכל שטח הרובע, אך התחילו להשתכן דווקא בחלקו המערבי. הם גם יצאו מן הרובע לכיוון מערב העיר.⁵⁴

53 כנראה משנת 1943, אך מצוין בו המצב עוד לפני טבח תרפ"ט (1929).
 54 ראו את בתי האשכנזים בחברון אצל קליין, תשס"ח, והוסיפו על כך את 'בית שניאורסון' ואת ישיבת 'תורת אמת' של חב"ד בבית רומנו, מחוץ לקסבה' אם כי סמוך לה מערבה, ואת ישיבת 'כנסת ישראל -

איור 5: חברון, בית
הקברות, החלקה
הקראית (בק"ץ)
(מקור לא ידוע)

איור 6: חברון,
בית הקברות,
החלקה הקראית
(בחורף)
(מקור לא ידוע)

סלבודקה-חברון' מערבה יותר, הרחק מחוץ ל'קסבה', את 'אחוזת קלונסקי' מצפון לישיבה ואת החנות של הגב' חייקל ובניה - כל אלו כאמור מחוץ לקסבה וממערב לה, בשטחה של העיר החדשה של היום.

כיוון התפשטות הרובע היהודי בחברון היה ממזרח, משכונת היהודים הקראים, מערבה, אל המסתערים והיהודים הרבנים מספרד, ומערבה יותר, אל שכונת היהודים הרבנים מאשכנז. והלוא כך בנויות חלקות בית העלמין בחברון: החלקה הקראית היא המזרחית ביותר, ממערב לה שוכנת החלקה הרבנית-מסתערי-ספרדית, ומערבה ביותר - החלקה הרבנית-אשכנזית. אכן, לא רק 'בית עלמין' כי אם 'בית חיים'.

בית העלמין הקראי בחברון - מבנה פיזי

החלקה הקראית בבית העלמין היהודי בחברון מצומצמת בהיקפה, צורתה כעין משולש שקדקודו בצפון-מערב ופינותיו מעוגלות. גודל החלקה 30X30 מ' לערך. מדרום וממערב לו היו בעבר שבילי עפר והיום הם כבישי אספלט צרים. ממזרח לו מצוק סלע קטן, ומצפון, תחת מצוק נוסף, מבני מגורים. החלקה הייתה מגודרת, אלא שהגדר הישנה נהרסה והיא שוקמה בשנת תשמ"ח (1988) על ידי המועצה הדתית קרית ארבע, ושוב שופצה לאחרונה (תשע"ו, 2016) על ידי קמ"ט דתות במנהל האזרחי ביהודה ושומרון. החלקה מוקפת היום גדר חדשה, ופתחה, כמו הפתח המקורי, בדרום.

בשנות ה-70 של המאה הקודמת מיפה האדריכל דן טנאי את בית העלמין,⁵⁵ אולם ייתכן כי השטח היה גדול יותר והשתרע לצפון-מערב. בצדה הצפוני הייתה במאות הקודמות רחבה כבושה ובמרכזה עץ אלה גדול ממדים.

החלקה הקראית בחברון מחולקת לשתי מדרגות גדולות: במדרגה העליונה, הדרומית, ששטחה כשליש משטח החלקה כולה, לא התגלה ולו קבר אחד. השטח כולו מכוסה בסלע הטבעי המקורי ולא ניכרים בו כל סימני חציבה קדומים. למותר לציין כי במדרגה זו אין כל אבן או סלע הנראים כמצבה. המדרגה התחתונה, הצפונית, כשניים-שלושה מ' מתחת למדרגה העליונה, היא המדרגה שבה נמצאים קברי הקראים היום, ובה נתמקד.

המצוק הקטן המפריד בין המדרגה העליונה למדרגה התחתונה הוא מצוק סלע שניכר כי חלקו קבור בקרקע. באזור זה כמה חציבות וחללים המעלים אפשרות כי מדובר במקטע של בית קברות מתקופת הברונזה המאוחרת.⁵⁶

55 חבר, תשל"ט.

56 את המצוק והמערות שבו בדק בעבורי אריה קליין מחברון, ותודתי נתונה לו על כך.

איור 7: חברון, החלקה הקראית, החללים במצוק
(תרשים: אריה קליין, ובאדיבותו)

החציבות הניכרות היום, ממזרח למערב:
 כוך פתוח - אפשר שהוא חלל קבורה שגגו הוסר.
 כוך פתוח - אפשר שהוא חלל קבורה שגגו הוסר.
 חלל מלא עפר ובראשו פיר בקוטר 0.5 מ' (בצדו המערבי של החלל סידוק קרסטי,
 והפיר גם הוא מכיל סימנים קרסטיים).
 פתח חלל מלא עפר במפלס תחתון.
 כוך חצוב במפלס עליון. כוך זה הוא החלל החצוב המובהק ביותר: גודלו 1.60X1.30
 מ' וגובהו 1.30 מ'. צדה הצפוני של תקרתו הוסר בחציבה מאוחרת.

כוך פתוח במפלס נמוך - אפשר שהוא חלל קבורה שגגו הוסר.
 כוך פתוח - אפשר שהוא חלל קבורה שגגו הוסר.
 פתח חלל מלא עפר במפלס תחתון.

מכיוון שיובל פלג ואירינה אייזנשטט חשפו מערת קבר מתקופת הברונזה המאוחרת במרחק של פחות מ-30 מ' מאזור זה, אפשר שגם שמונת החללים האלו היו חלק מהנקרופוליס של העיר בתקופת הברונזה המאוחרת.⁵⁷

המדרגה התחתונה, הצפונית, היא המדרגה שבה נמצאים קברי הקראים כיום. מדרגה זו מחולקת לשלוש חלקות משנה: החלקה המזרחית היא ככל הנראה החלקה הקדומה בכל בית העלמין. בסיור במקום ספרנו קרוב ל-30 מצבות, כולן עשויות סלע טבעי מסותת במקצת, המסודרות בארבע שורות לא ישירות. אורך כל מצבה כ-1 מ' ואף פחות. החלקה האמצעית נמצאת בחלקה הצר ביותר של המדרגה התחתונה. בסיור במקום ספרנו כעשר מצבות בלבד, כולן עשויות סלע טבעי מסותת במקצת. ניכר שהיו בעבר שורות מצבות, אולם היום קשה לזהותן. אורך כל מצבה כ-1 מ' ואף יותר. החלקה המערבית היא כנראה החלקה המאוחרת בכל החלקה הקראית. בסיור במקום ספרנו קרוב ל-90 מצבות, כולן עשויות סלע טבעי מסותת במקצת, מסודרות בתשע שורות לערך. אורך כל מצבה כ-1 מ' ואף 1.5 מ' ויותר.

בסך הכול התגלו כ-130 מצבות, כולן במדרגה הצפונית, התחתונה. כיוונן של כל המצבות הוא מדרום-מזרח לצפון-מערב, לכיוון ירושלים. נראה כי לאורך כל ימי קיומו של בית העלמין הקראי נהגו להניח מצבות עשויות סלע טבעי מסותת אך מעט, שגובהן הוא כ-0.3-0.5 מ'. שיטה זו נהגה גם בשתי החלקות הסמוכות, בבית העלמין של היהודים הרבנים - החלקה המסתערבית-ספרדית לדורותיה והחלקה האשכנזית. למרות הדמיון בין כלל המצבות בשלוש החלקות של העדות השונות, הרי שבבית העלמין הקראי אפשר להצביע על שינוי מתמשך: בתחילה - וקשה להצביע במדויק על תחילת הקבורה בבית העלמין הקראי - נהגו להקים מצבות באורך של פחות מ-1 מ'. כך בחלקה המזרחית, הקדומה בכולן. בחלקה האמצעית, ובעיקר בזו המערבית, אורכן של המצבות אינו נופל מ-1 מ', ובהן יש כמה שאורכן אף גדול יותר מ-1.5 מ'.

איור 8: חברון, החלקה הקראית; החלקה ללא גדר, המצוק והמצבות במפלס התחתון
[צילום: זאב ח' (ז'אבו) ארליך]

כאמור, בחלקה הקראית התגלו כ-130 מצבות. אם 'נשלים' את המרווחים שבין המצבות הקיימות ב'מצבות דמיוניות', נגיע לכדי 200 מצבות. כולן, שוב, רק במדרגה התחתונה.

אם הקהילה הקראית התקיימה בחברון משנת 850-750 לספ"ה⁵⁸, ימי ענן בן דוד, ועד 50 שנה לפני מכירת בית הכנסת או חלק הקראים בחצר היהודים בשנת 1540, כלומר עד שנת 1480 לערך, הרי שאנו מדברים על קהילה שהתקיימה לאורך זמן של כ-750-650 שנה. חשוב פשוט מעלה כי ממוצע הנפטרים היה 3.25-3.75 נפטרים בשנה; ממוצע נפטרים כזה מלמד על קהילה קטנה לכל הדעות.

בית העלמין הקראי בחברון - זיהוי הנקברים בו

על הנקברים הקראים בבית עלמין זה אנו יודעים אך מעט, ובחיפושינו העלינו כי נותרו מעט שמות של יהודים-קראים שאכן נקברו בבית עלמין זה. ברשימות 'אל-תרחים', שהן רשימות 'אשכבה' או 'אזכרת נשמות' שהיו נהוגות בקרב הקראים בקהיר ונתגלו בממצאי הגניזה,⁵⁸ ומקורן ככל הנראה מן הימים שקדמו לכיבוש ארץ ישראל בידי הצלבנים, מצאנו

את שמותיהם של שני אנשים שלגביהם מצוינת ההערה: "הנטמן בחברון בארץ הקדש". הראשון שבהם הוא "[...] חסדאל הכהן יר' א' [= ירחמו א-להים] הנטמן בחברון בארץ הקדש".⁵⁹ חסדאל זה היה בנו של "פינחס הכהן אשר היה מתמיד התפילות יר' א'".⁶⁰ ככל הנראה היה פינחס האב "מתמיד התפילות" בבית הכנסת הקראי בקהיר. עוד ייתכן ששניהם התייחסו על משפחת סינאני (סינני) הקראית. מבניה של משפחה זו אנו מכירים בדורות האחרונים את יוסף בן אברהם סינאני,⁶¹ ד"ר מרדכי בן אליהו סינאני,⁶² אליהו בן יוסף סינאני,⁶³ יוסף בן אברהם סינאני,⁶⁴ וכן את אליהו סינאני ובנו אברהם סינאני, מפליטי הרובע היהודי בירושלים בתש"ח במתחם מנזר רטיסבון, בחלקה המערבי של העיר.⁶⁵ בני משפחה אחרים קבורים בבית הקברות הקראי בירושלים. ייתכן שמשפחה זו, סינאני, הייתה משפחת כוהנים.⁶⁶ עוד נאמר כי עם כל הבעייתיות בזהויה האישים הראשונים של המשפחה או מקום מוצאה,⁶⁷ נראה כי בני משפחה זו חיו בחצי האי קרים⁶⁸ ובמצרים, ומקצתם הגיעו לירושלים.

ממצבות בתי העלמין הקראיים בחצי האי קרים לא ידוע אם היו כוהנים, אבל בזיכרונות קראי מצרים יש "אלתרחים ביתה אלסינאני [הכוהנים]". ידוע גם על בני המשפחה הזאת, הכוהנים, שנטמנו בחברון בארץ הקודש. בספר 'לבנת ספיר' מוזכרת קהילת סינאן ומקומה ברשימה בסדר זה (ההדגשה שלי): "נהונד [...] דמשק בבל מצרים סינאן פויירז סכוז (Chios) סולכאט סטמבול אדרנופוליט". רשימה זאת איננה מסייעת למקם את היישוב סינאן, אולם לפי הסופר המצרי אל-סיוטי, סנאני הוא אדם ממקום מסוים במצרים.⁶⁹ בדורות האחרונים המשפחה ידועה בקרב הקראים.

הנפטר השני שנקבר בבית העלמין הקראי בחברון הוא "נוח הנטמן בחברון בארץ הקדש יר' א'".⁷⁰ נוח זה היה בנו של "משה יר' א'", שהיה אחיו של "יוסף הרפא (הרופא?) אשר

59 שם, עמ' 269.

60 שם.

61 אלגמיל, 1981, עמ' 338-365.

62 שם, עמ' 267-268.

63 שם, עמ' 152.

64 שם.

65 מרגלית, 1961, עמ' 149-192.

66 מאן, 1935, עמ' 267.

67 שפירא, תשס"ד, עמ' 277-290.

68 דן ד"ר שפירא, מידע בעל פה.

69 מאן, 1935, עמ' 267. נויבאואר, 1864, עמ' 129.

70 שם, עמ' 282.

היה ביתו פתוח ותתם נעתה (?) (= לתורה ולמקרא ולרוחה והיה עושה כמה חסדים וכמה טובות), "נכדו של "כ[בוד] ג[דולת] ק[דושת]מ[ורנו] ור[בנו] יעקב ידרש א-להינו דמו וינקום נקמתו יר' א"⁷¹. עוד ייתכן שהם התייחסו על משפחת אלכאזרוני הקראית.⁷² ייתכן שאפשר לזהות קראי נוסף שנקבר בבית העלמין היהודי-קראי בחברון: "אהרן הרפא [הרופא?] הנטמן בארץ הקדש יר' א"⁷³; המתייחס אף הוא למשפחה זו.

יש להניח שכל אלו היו חברי הקהילה הקראית בקהיר, אולם הם נטמנו "בחברון בארץ הקדש", ככל הנראה בעת עלייתם לירושלים על מנת לזכות בתואר 'ירושלמי', כמנהג הקראים, או בעת מסע מסחר, ביקור קרובים וכיוצא בזה. ואולם אין להוציא מכלל אפשרות ששני אלו (ואולי שלושה), בשונה משאר בני המשפחה שהתגוררו בקהיר, התגוררו בחברון, ככל הנראה עם משפחותיהם המצומצמות, ובה חיו וגם נקברו.

על שניים או שלושה קראים אלו, שעליהם מציינים המקורות במפורש כי "נטמנו" בחברון בארץ הקדש", יש ככל הנראה להוסיף גם את הסופר ר' ישראל הדיין האסכנדר' (מאלכסנדריה) בכר' דניאל המערבי (ממרוקו?), שהקדיש 'ספר מצוות' בחברון בשנת 1373 לשרות, היא שנת ד'תתכ"ג (1063 לספה"נ).

על מנת לטפל בנפטרי הקהילה ובקבורתם היה צורך כמובן ב'חברא קדישא', וככל הנראה הייתה זו יהודית-קראית. עם זאת דן ד"ר שפירא סבור כי היהודים הקראים היו תלויים ב'חברא קדישא' הרבנית, כי לא עסקו בקבורה, ולכן בכל מקום שיש קראים מן הדין ישבו שם גם קברנים רבנים.

בית העלמין הקראי בחברון - מצבות ללא שם

המצבות בבית הקברות הקראי בחברון, כמו אלו שבחלקות הרבניות, הן ללא ציוני שמות הנפטרים. מאז הקבורה במערות בימי הבית הראשון והשני וימי המשנה והתלמוד, כולל מנהג 'ליקוט העצמות' אל גלוסקמות אבן בשלהי ימי הבית השני, כמעט שלא היה נהוג לכתוב את שם הנפטר על הקבר, על המערה או על הגלוסקמה. יש כמובן יוצאים מן הכלל, הן במערות הקבורה מימי הבית הראשון (כפר השילוח בירושלים,⁷⁴ חר' אל-כום במערב

71 שם, עמ' 281-282.

72 שם, עמ' 280.

73 שם, עמ' 281.

74 אוסישקין, תשמ"ז.

הר חברון⁷⁵ ועוד), הן על סרקופגים וגלוסקמאות מימי הבית השני.⁷⁶ מספר הכתובות הללו, עם כל חשיבותן, הוא מזערי, והנוהג שרווח היה שלא לציין את שם הנפטר על מצבתו

איור 9: חברון, החלקה הקראית; המצבות במפלס התחתון ללא כל כתובות, משמאל - החלקה הספרדית; מבט מראש המצוק

[צילום: זאב ח' (ז'אבו) ארליך]

נוהג זה השתנה ככל הנראה רק לפני כ-700 שנה: המצבה המתוארכת הקדומה בבית הקברות הקראי בצ'ופוט-קלעה היא משנת 1345 לספה"נ; המצבה המתוארכת הקדומה בבית הקברות היהודי בהר הזיתים היא משנת 1637 לספה"נ. בקרב יהודי חברון הרבנים היה נוהג שלא לכתוב את שם הנפטר על המצבה עד לסוף הקהילה בתרפ"ט, והסיבות לאי-כתיבת השם היו מגוונות: ראשית, מי שצריך לדעת אכן יודע. בני משפחה, ידידים וצאצאים עד דור סביר יודעים את מקום הנפטר גם ללא ציון השם על המצבה. שנית,

75 דיוור, תשל"ב.

76 קלוזר וזיסו, תשס"ג.

מקובלנו כי "גזרה על המת שישתכח מן הלב" (על פי בבלי, פסחים נד ע"ב), ועל כן המצבות הן ללא כל שם. שלישית, עוד מימרה של חז"ל, הפעם מהתלמוד הירושלמי, מקצינה את העניין אף יותר: "רבן שמעון בן גמליאל אומר: אין עושין נפשות [= מצבות] לצדיקים, דבריהם הן הן זכרון" [שקלים ב, ח, (ז ע"א)].

כאמור, רק במאות השנים האחרונות השתנה הנוהג, והיום בכל עדות ישראל מציינים את שם הנפטר ופרטים נוספים על גבי מצבתו. כאמור, המצבות בבית הקברות הקראי בחברון, כמו אלו שבחלקות הרבניות, הן ללא ציון שמות הנפטרים.

בית העלמין הקראי בחברון - מצבות כתובות

למרות כל האמור לעיל על המצבות בבית הקברות הקראי בחברון כמו אלו שבחלקות הרבניות, מצאנו בשנים האחרונות לפחות שתי מצבות ששרדו עליהן כתובות על הנפטרים וציון שמותיהם. המצבה הראשונה, להלן מצבת 'ברוך הגוזר', היא דלה ביותר ושרדו בה שתי אותיות בלבד, אולם ניתנת בידנו האפשרות לשלים לפחות שורה אחת ממנה. המצבה האחרת, להלן מצבת 'ישראל בן מזל טוב', היא ארוכה ומפורטת.

אמנם אין בכתובות אלו כדי להציג פרטים מרובים על אודות הנפטרים וכן אין בהן תאריכי פטירה וקבורה, אולם מיקום המצבות יכול לאפשר תיארוך כללי, גם אם לא מדויק. החשיבות הנוספת של גילוי מצבות כתובות אלו היא התקווה לגילוי כתובות נוספות בעתיד, כתובות שאולי קיימות כיום אך הן מכוסות בעפר או חקוקות על גב מצבות הפוכות, או כתובות שתתגלינה בתאורה מסוימת אם רק נחפש אותן.

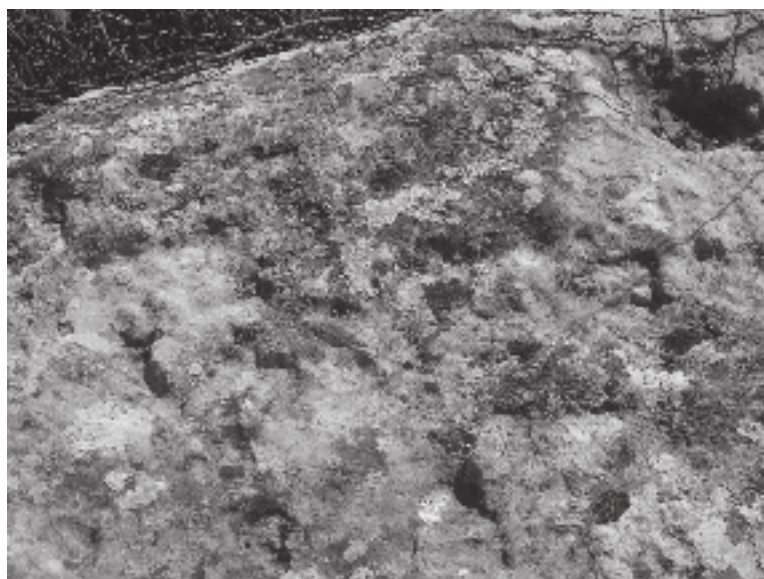
בית העלמין הקראי בחברון - מצבת 'ברוך הגוזר'

בחלק המערבי של המדרגה התחתונה בחלקה הקראית בבית העלמין בחברון מצאנו מצבה שעליה שרידי כתובת.⁷⁷ המצבה נמצאת בשורה השנייה מצפון, בצד המזרחי של החלקה המערבית. כמו כל המצבות גם מצבה זו שוככת בכיוון דרום-מזרח-צפון-מערב, לכיוון ירושלים, וכמו כל המצבות אף היא עשויה אבן גיר קשה מתצורת ורדים.

77 את הכתובת גילינו בסיוור שערכנו בחלקה הקראית בבית העלמין בחברון ביום ה' באדר ראשון תשע"ד (5 בפברואר 2014). לאחר שגילינו את מצבת 'ישראל בן מזל טוב' בחלקה, שבנו וסרקנו את כל המצבות וגילינו כתובת זו.

איור 10:
חברון,
החלקה
הקראית,
מצבת 'ברוך
הגוזר';
החלק העליון
של המצבה
[צילום: זאב
ח' (ז'אבו)
ארליך]

איור 11:
חברון,
החלקה
הקראית,
מצבת 'ברוך
הגוזר';
האותיות
בי"ת וז"ן
[צילום: זאב
ח' (ז'אבו)
ארליך]

הכתובת כתובה על המצבה לכיוון ירושלים, כלומר כדי לקרוא אותה על הקוראים לעמוד כשפניהם כלפי דרום. שרידי הכתובת נמצאים בחלק הדרומי של המצבה, כלומר בשורה הראשונה של הכתובת שהייתה על כלל המצבה אך לא שרדה. היום אפשר לקרוא רק שורה אחת מתוך כמה שורות חרותות, שאיננו יכולים להעריך את מספרן. בשורה הראשונה אפשר לקרוא רק שתי אותיות: האות הראשונה, בצדה המערבי, הימני של המצבה היא האות ב"ת, ואות נוספת לקראת סוף השורה, בצד השמאלי, המזרחי של המצבה - האות ז"ן. אנו מציעים להשלים את הכתובת כך: ב[רון הגו]ז[ר] ולקרא את המילים ברון הגוזר.

הצעתנו נסמכת על נוסח זה, שמצאנוהו בבית העלמין הקראי בירושלים. במדרון הצפוני של שכונת גבעת חנניה (אבו תור), המדרון היורד אל אפיק נחל קדרון, גיא בן הינום, נמצא בית הקברות הקראי בירושלים. בית קברות זה הוא למעשה החלקה השלישית לפחות של קברי הקראים בעיר. שתי החלקות הראשונות, הקדומות, היו סמוכות לבית הקברות היהודי-רבני הגדול בהר הזיתים,⁷⁸ ובדורות האחרונים נקברים נפטרי הקראים בירושלים בבית קברות זה.

בשטח בית הקברות נמצאו לפחות ארבע מערות קבורה קדומות מימי הבית השני, המשנה והתלמוד,⁷⁹ ובשטחים הפתוחים שביניהן נקברים הנפטרים הקראים. בחלק מן המצבות בבית קברות זה מופיעות בראש המצבה, כפתיח, שתי המילים: 'ברוך הגוזר'. המצבות שבהן מופיע נוסח זה הן מטווח השנים תרכ"ח (1868) - תרצ"א (1931) לערך. חריג אחד, המנסה ככל הנראה לשוות לנוסח המצבה נוסח קדום, הוא משנת תשנ"ט (1999).

במצבות קדומות יותר לשנים אלו לא מצאנו את הנוסח הזה, ובמצבות המאוחרות יותר הנוסח מקביל למצוי בין היהודים הרבנים: "ברוך דיין האמת", "מצבה/ת", "ציון", "מ"ק" וכיוצא בזה, אולם נוסח זה מצוי גם בבית העלמין הקראי בקושטא-איסטנבול ובבתי עלמין קראיים נוספים.⁸⁰

שימוש בשורש גז"ר ובהטיותיו בהקשר זה, אם כי לא בנוסח 'ברוך הגוזר', נמצא בכמה ממצבות בתי העלמין הקראיים במזרח אירופה:

- מצבה 026 משנת 1586: "[...] על פי [הגוזר] לאנוש צבא [...]"⁸¹.
- מצבה 041 משנת 1656-1673, של אברהם בן דניאל הזקן: "[...] ונפטר בגזרת

78 יערי, 1946, עמ' 471-472: כהן וסימון-פיקאלי, תשנ"ג, עמ' 91, 107-108.

79 קלוזר וזיסו, תשס"ג.

80 מידע בעל פה מדן ד"ר שפירא; שפירא, תשס"ח.

81 שפירא ולסקר, תשע"א, עמ' 50.

אלהא רבא [...]”⁸².

- מצבה 002 משנת 1621, של משה לוי: [...] ונפטר בגזרת מלך שמיא [...].”⁸³.
- מצבה 021, ככל הנראה משנת 1626, של יוסף בן אברהם: [...] נפטר על פי הגזר [...]”⁸⁴.

כמעט למותר לציין כי נוסח 'ברוך הגוזר' איננו מצוי בראש מצבות היהודים הרבנים לדורותיהם. אם נוסח זה מצוי במצבות יהודיות-רבניות, הרי הוא ברצף הטקסט ולא בראשו, ואפשר להצביע על נוסח זה כמאפיין מצבות קבורה קראיות. צר לנו שלא הצלחנו לגלות את המשכה של הכתובת, שהיה יכול לספק לנו פרטים על הקבור תחתיה.

בית העלמין הקראי בחברון - מצבת 'ישראל בן מזל טוב'

בחלק המערבי של המדרגה התחתונה בחלקה הקראית בבית העלמין בחברון מצאנו מצבה שעליה שרידי כתובת.⁸⁵ המצבה נמצאת באחת השורות באמצע החלקה, והמצבה עצמה נמצאת באמצע השורה.⁸⁶ כמו כל המצבות האחרונות גם מצבה זו שוכבת בכיוון דרום-מזרח-צפון-מערב, לכיוון ירושלים, וכמו כל המצבות אף היא מאבן גיר קשה מתצורת ורדים. הכתובת כתובה על המצבה לכיוון ירושלים, כלומר כדי לקרוא אותה על הקוראים לעמוד כשפניהם כלפי דרום. הכתובת כתובה על רוב שטח המצבה וכוללת שבע שורות: נראה שבכוונת מכוון השאירו שורה ריקה בתחילת המצבה, בחלקה העליון, הדרומי. בחלקה התחתון, הצפוני, נראה שאפשר להשלים שתיים או שלוש שורות לקראת סיומה.

מידות המצבה:

אורך: 1.41 מ'

רוחב עליון: 0.66 מ'

רוחב תחתון: 0.54 מ'

מראש המצבה עד שורה 1: 0.53 מ'

משורה 6 עד קצה המצבה: 0.32 מ'

במצבה חקוקות שבע שורות, האותיות די ברורות וגודלן הממוצע 0.05X0.05 מ'.

82 שם, עמ' 76.

83 שם, עמ' 80.

84 שם.

85 את הכתובת גילינו בסיור שערכנו בחלקה הקראית בבית העלמין בחברון ביום ה' באדר ראשון תשע"ד (5 בפברואר 2014). זו הכתובת הראשונה שגילינו במקום. בסקירת המצבות שערכנו לאחר מכן גילינו

את הכתובת המוצגת כאן בפעם הראשונה, מצבת 'ברוך הגוזר'.

86 למיקום המצבה במרחב החלקה הקראית יש משמעות רבה לעניין תיארוכה, ראו להלן.

איור 12:
חברון, החלקה הקראית; מצבת
ישראל בן מזל טוב ברגעי הגילוי
[צילום: זאב ח' (ז'אבו) ארליך]

איור 13:
חברון, החלקה
הקראית; מצבת
ישראל בן מזל טוב
במרזב החלקה
[צילום: זאב ח'
(ז'אבו) ארליך]

ואולם מרחק הזמן ופגעי מזג האוויר (רוח, גשם, שלג, שמש, קור וחום) ולא פגעי אדם (!) מחד גיסא, וריבוי סדקים וחריצים באבן שאינם הכתובת מאידך גיסא - מקשים על פענוח ברור. ואף על פי כן נראה לנו להציע את הקריאה הזו:

אנו מציעים להשלים את הכתובת כך:

	1. זאת'
	2. מצבה/ת
	3. [- -] [י]שראל
	4. [ב'ר החכ]י
	5. [ה]צנוע [- - -] [ב'ן]
	6. מזל טוב
	7. מכ
	8. [- - -]
	9. [- - -]
1. זאת	
2. מצבת	
3. [- -] ישראל	
4. בר החכים	
5. הצנוע [- - -] בן	
6. מזל טוב	
7. מכ	
8. [- - -]	
9. [- - -]	

איור 14:
חברון, החלקה
הקראית: מצבת
ישראל בן מזל
טוב, מבט צד

[צילום: זאב ח'
(ז'אבו) ארליך]

שורה 1: זאת'

הגם ששלוש אותיות אלו נחקקו בחקיקה רדודה, הרי שאת שתי האותיות הראשונות, זי"ן ואל"ף, אפשר לראות בבירור. האות האחרונה, תי"ו, כמעט שאיננה נראית.

שורה 2: מצבה/ת

האות הראשונה, מ"ם, נראית בבירור, אם כי החלק השמאלי נחקק עד בסיס האות, אך במרחק מה ממנה, ולכן האות נראית רחבה מעט ממידותיה. היא דומה בשינויים קלים לאות מ"ם בשורה 6 ולאות מ"ם בשורה 7.

האות השנייה, צד"י, חקוקה בבהירות רבה. מאפיינות אותה, כמו את האות שי"ן בשורה 3 ואת האותיות צד"י ועי"ן בשורה 5, הנקודות מעל לקווים העולים מעלה.

האות השלישית, בי"ת, כתובה ב'כתב פירוש', 'כתב רש"י', כמקובל לעתים בכתבי יד.

האות הרביעית, האחרונה בשורה, ברורה מאוד בחלקה הימני אך איננה ברורה בחלקה השמאלי. ייתכן שלפנינו האות ה"א או אולי האות תי"ו. שתי אפשרויות אלו יוצרות את שתי המילים 'מצבה' או 'מצבת'.

איור 15:
חברון, החלקה
הקראית:

מצבת ישראל
בן מזל טוב,
השורות
הראשונות
(יום)

[צילום: זאב ח'
[ז'אבו) ארליך]

שורה 3: [י]שראל

לפני האות הברורה הראשונה ייתכן שהיו חקוקות אותיות נוספות, אולם לא הצלחנו לפענח אותן, וייתכן שאלו חריצים טבעיים באבן המצבה.

האות הראשונה היא ככל הנראה האות יו"ד. לפני האות שי"ן, האות השנייה בשורה, נראות חריתות מספר שקשה לדעת האם הן מציינות רק את האות יו"ד או אותיות נוספות.

האות השנייה, שי"ן, חקוקה בבהירות. מאפיינות אותה, כמו את האות צד"י בשורה 2 וכמו את האותיות צד"י ועי"ן בשורה 5, שלוש הנקודות על שלושת הקווים העולם מעלה, וכן הבסיס הישר, הרחב, של האות, כמסורת הכתיבה במזרח.

האות השנייה, רי"ש, חקוקה בבהירות.

האות השלישית והרביעית, האחרונות בשורה, הן שילוב של שתי אותיות - אל"ף ולמ"ד. הקו האנכי השמאלי של האות אל"ף הוא גם הקו היורד של האות למ"ד. תופעה זו, של תשליב האותיות אל"ף ולמ"ד, נראית בכתבי היד של ימי הביניים ואף חדרה לדפוסים ראשונים, ובסידורים מסוימים היא קיימת עד היום. תחילתה ככל הנראה ברצון המעתיקים להימנע מכתובת שתי אותיות אלו בצורתן הרגילה, שהרי הן שמו של האל. כוונה נוספת היא ככל הנראה לחסוך בעבודה, בזמן או במקום, והמשכה בחיקוי המצב שלפני המעתיקים או המדפיסים.

איור 16:
חברון,
החלקה
הקראית;
מצבת ישראל
בן מוזל טוב,
השורות
הראשונות
(לילה)

[צילום: זאב
ח' (ז'אבו)
ארליך]

שורה 4: [ב' - -] החכם / החכים'

האות הראשונה והשנייה אינן ברורות כל צורכן; ייתכן שאין אלו אלא חריצים טבעיים באבן ואולי יש כאן שרידי אותיות שפענחן לא עלה בידינו.

האות השלישית, ה"א, חקוקה בבהירות. הרגל שלה מעט רחוקה מגוף האות, אך אין ספק בקריאתה.

האות הרביעית, חי"ת, חקוקה בבהירות, אם כי היא רחבה מעט.

האות החמישית, כ"ף, חקוקה בבהירות.

האות האחרונה בשורה, האות השישית ואולי השביעית, מ"ם סופית, חקוקה בבהירות חלקית. הקו הימני והקו התחתון חקוקים בבהירות, אולם שני הקווים הנוספים - אינם. עם זאת השלמת הקווים החסרים מתאפשרת אם נניח שבעת החקיקה ניתז מילוי הסלע הפנימי של המ"ם הסופית: נותרו ממנו הקו הימני והתחתון, והשאר - כמתאר בלבד. גם לפי החקיקה וגם לפי השלמת המילה אין סיבה לקרא אותה סמ"ך אלא מ"ם סופית.

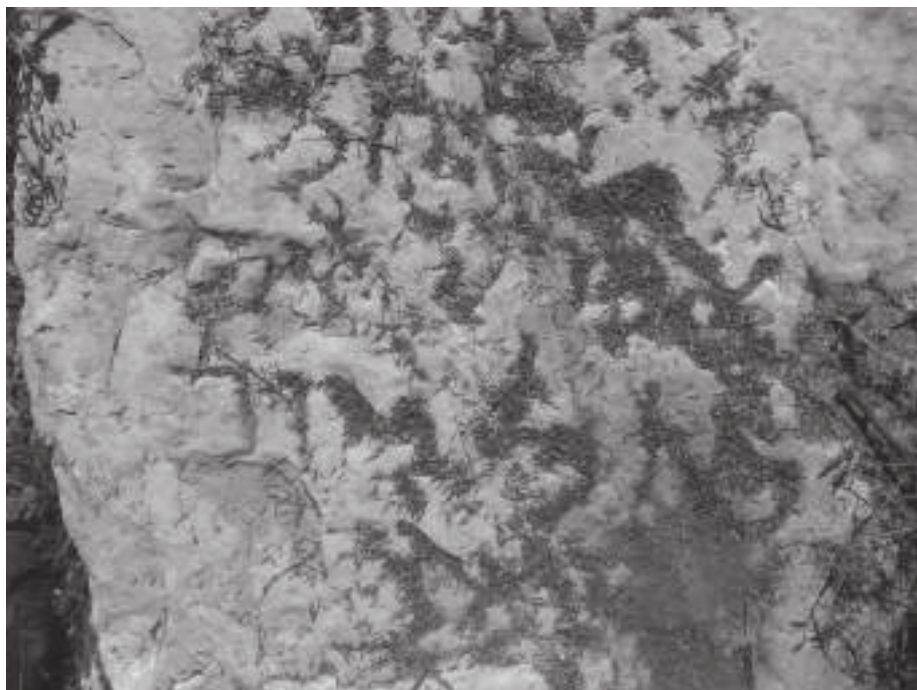
שתי האותיות האחרונות, הכ"ף והמ"ם הסופית, מרוחקות מעט זו מזו וביניהן לא נראית כל אות חקוקה, אולם ייתכן שהייתה חקוקה ביניהן האות יו"ד, שבשל גודלה הקטן נשחקה ונעלמה עם השנים. אם אכן הייתה יו"ד כזו בין הכ"ף למ"ם הסופית, הרי שהמילה איננה 'החכם' אלא 'החכים'.

אם אכן שם הנפטר הוא 'ישראל', הרי שלתואר או לכינוי 'חכים' יש מובן כפול: ראשית, חכים במובן חכם, והוא תואר של כבוד המצוי הרבה. המובן האחר, העמוק יותר, מפנה את תשומת הלב דווקא לתרגום אונקלוס למילים 'בן זקונים' בפסוק "וישראל אהב את יוסף מכל בניו כי בן זקונים הוא לו" (בראשית לז, ג) - "בר חכים". ייתכן ששם הנפטר '[י]שראל', הוא שהביא את חוקקי המצבה להצמיד לו תואר זה, מדעת או שלא מדעת. לענייננו, אין זה חשוב כלל אם הקראים מקבלים את תרגום אונקלוס או לא; בקהילה קטנה כמו זו הקראית, הקרובה לקהילה היהודית-רבנית, תיתכן שאילת תרגומים, מונחים ומנהגים וכיוצא בזה.

אפשרות אחרת להבנת המילה 'חכים' היא על פי מובנה בערבית, שפת הסביבה הקרובה. 'חכים' בערבית, וכן 'חאכם', וכן בעברית שבפי יהודי המזרח, פירושה 'רופא'. ההיה הנפטר שלפנינו רופא? מן המצבה אין באפשרותנו לדעת, אולם על קבורתו של רופא קראי בחברון אנו שומעים מתפילת 'אל-תרחים' שפרסם מאן: "נוח הנטמן בחברון בארץ הקדש

יר' א"⁸⁷ הוא היה בנו של "משה יר' א", שהיה אחיו של "יוסף הרפא (הרופא?)". אל נכון היה הדוד רופא בקהיר ולא בחברון. האומנם יש קשר כלשהו בין השניים? עוד רופא שהזכרנו הוא "אהרן הרפא [הרופא?] [הנטמן בארץ הקדש יר' א"⁸⁸ וכפי שהראינו לעיל, ייתכן שאף הוא נקבר בחברון.

איור 17: חברון, החלקה הקראית:
מצבת ישראל בן מזל טוב, השורות האחרונות (יום)
[צילום: זאב ח' (ז'אבו) ארליך]

שורה 5: [ה]צנוע [??]

ייתכן שלפני האות הראשונה הייתה האות ה"א, או שאלו רק חריתות טבעיות. האות הראשונה, צד", חקוקה בבהירות. מאפיינות אותה, כמו את האות צד"י בשורה 2, את האות שי"ן בשורה 3 ואת האות עי"ן בשורה זו (5), הנקודות בראשי הקווים העולים מעלה. אמנם

87 מאן, 1935, עמ' 282.

88 שם, עמ' 281.

צד"י זו שונה במקצת מן האות צד"י שבשורה 2, אולם אין סיבה לקריאה אחרת ואת האי-דמיון יש לתלות בחקיקה באבן בשונה מכתיבה על נייר ועל קלף.

האות השנייה, נו"ן, חקוקה בבהירות רבה.

האות השלישית, וי"ו, חקוקה בבהירות.

האות הרביעית, עי"ן, חקוקה בבהירות. מאפיינות אותה, כמו את האות צד"י בשורה 2, את האות שי"ן בשורה 3 ואת האות צד"י בשורה זו (5), הנקודות בראשי הקווים העולים מעלה.

ככל הנראה יש עוד שתיים או שלוש אותיות בהמשך השורה שלא עלה בידינו לפענח.

שורה 6: מזל טוב

האות הראשונה, מ"ם רגילה, חקוקה בבהירות, ודומה בשינויים קלים בלבד לאות מ"ם בשורה 2 ולאות מ"ם בשורה 7.

האות השנייה, זי"ן, חקוקה בבהירות. כפי שקורה במקרים רבים, בחקיקות באבן ואף בכתבי יד, יש דמיון רב בין האותיות וי"ו וזי"ן. גם כאן דומה אות זו לאות וי"ו שבשורה 5. לפי הקריאה יש להבין אות זו כאן כאות זי"ן, ואילו בשורה 5 יש להבינה כאות וי"ו.

האות השלישית, למ"ד ברורה ביותר.

האות הרביעית היא האות טי"ת. קו הבסיס נחקק חלש למדי, ולכן איננו בולט. שני הקווים האנכיים נחקקו עמוק באבן והם ברורים מאוד. ייתכן שהקו הנטוי של האות טי"ת איננו יוצא מן הקו האנכי הימני כמקובל בימינו, אלא דווקא מן הקו האנכי השמאלי. חקיקתו נראית בבהירות. תופעה זו של הקו הנטוי היוצא מן הקו האנכי דווקא מוכרת בכתבי יד של ימי הביניים.

האות החמישית היא וי"ו. הן הקו האנכי והן הגג' של האות חקוקים בבהירות.

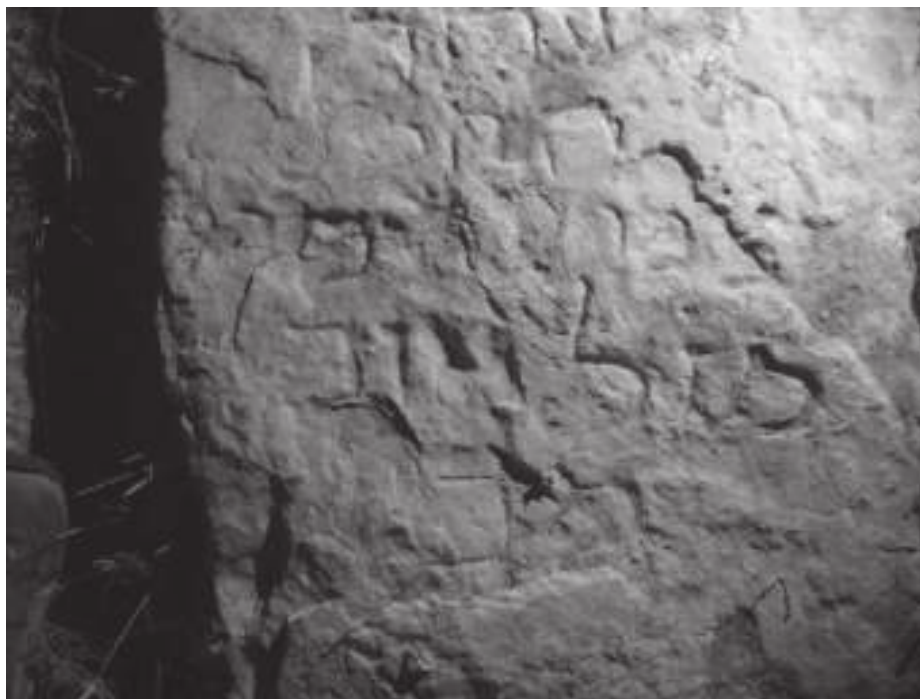
האות השישית והאחרונה בשורה היא האות בי"ת. גג האות וכן הקו האנכי וקו הבסיס חקוקים בבהירות. זנב האות, הקו התחתון הממשיך אל מימין לעיקר האות, נראה אמנם בבירור, אך הוא נכנס לסדק באבן, ואולי חקיקתו היא שגרמה לסדק באבן.

את השורה כולה יש לקרוא 'מזל טוב'. ככל הנראה יש להבין את השם כשמה של אמו של הנפטר, אם כי בכלל המצבות הקראיות הקדומות (!) המוכרות לנו נזכר תמיד שם הנפטר בציון שם אביו ולא שם אמו. אמנם הנהוג בקרב יהודי המזרח וכן בקרב הקראים היום,

לפחות בבתי העלמין הקראיים בירושלים וברמלה, הוא לציין את שם הנפטר ואת שם האם ללא ציון שם האב כלל.

על פירושו של השם והשימוש בו יש להניח כי מדובר בדוברי לאדינו, והשם השימושי היה 'פורטונה', 'פורטונטה' או 'בונה פורטונטה' במונח 'בעלת המזל הטוב' או 'בת מזל'. שם זה מוכר בקרב יהודי המזרח ואיטליה מימי הביניים ועד היום, ואולי יש כאן רמז להיות הנפטר ואמו מצאצאי מגורשי ספרד, שכן שם זה היה נפוץ שם אף יותר.

איור 18: חברון, החלקה הקראית: מצבת ישראל בן מזל טוב, השורות האחרונות (לילה)
[צילום: זאב ח' (ז'אבו) ארליך]

שורה 7: מכ

האות הראשונה, מ"ם רגילה, חקוקה בבהירות ודומה בשינויים קלים בלבד לאות מ"ם בשורה 2 ולאות מ"ם בשורה 6.

האות השנייה, האחרונה בשורה, היא האות כ"ף.

את שתי האותיות האלה יש לקרוא כראשי התיבות של המילים 'מנוחתו כבוד'. סיומת זו באה לציין את התפילה למנוחת הגוף ואתו הנפש בכבוד ובשקט בקבר. הנוסח נסמך על הכתוב בישיעיהו יא, י: "וְהָיָה בַיּוֹם הַהוּא שְׂרָשׁ יְשִׁי אֲשֶׁר עִמָּד לְיָסַע עַמִּים אֶלְיוֹ גוֹיִם יִדְרָשׁוּ, וְהָיְתָה מְנַחְתּוֹ כְּבֹד", וכמוהו מצוי גם במצבות אחרות בבתי עלמין קראיים ורבניים במזרח, וראו לעיל בדבריו של ישראל הדיין האסכנדרני בכר' דניאל המערבי, שחי בעיר חברון ופעל בה, וככל הנראה גם נקבר בחלקה זו בחברון.

לסיכום, לראשונה התגלתה כתובת מצבה בבית העלמין הקראי בחברון, ותגלית זו פותחת פתח ותקווה לגילוי כתובות נוספות. בכתובת צוין שם הנפטר, ישראל, הוצמדו לו תארים וצוין גם שם אמו, אם אכן 'מזל טוב' מציין את שם האם ואיננו בקשה, תפילה או ייחול.

יש בכתב שילוב של אותיות בכתב דפוס עברי רגיל ובכתב פירוש, שילוב המרמז על שכיחותם של שני סוגי כתב אלו בקרב אנשי הקהילה הקראית בחברון.

על המצבה עצמה לא מצאנו תאריך, אולם נראה לנו להציע תחום זמן שאפשר למקם בו את הנפטר ואת המצבה. המצבה איננה בשורה התחתונה, האחרונה של החלקה, והיא גם לא נמצאת בקצה אחת השורות. מסיבות אלו קשה לטעון כי מדובר במצבה שהונחה בשלבים האחרונים של השימוש בבית העלמין, ואין זו מצבה משנותיה האחרונות של החלקה. המצבה נמצאת בלב לבו של בית העלמין, במרכז החלקה הקראית. לכן נראה לנו לקבוע את זמנה למאה שנים לפחות לפני סוף השימוש במקום.

אם קבעתי את סוף הקהילה הקראית בחברון לשנים שסביב שנת ה'ר"מ (1480), נראה שלא אחטא לאמת אם אציע שזמנה של מצבה זו הוא סביב שנת ה'ק"מ (1380), וכבר ציינתי קודם כי ייתכן שזמנה עוד קודם יותר.

סיכום

בסקירה זו ריכזתי את כל החומר המוכר לנו על אודות קהילת היהודים הקראים בחברון. העליתי כי קרוב לוודאי שהייתה קהילה זו גדולה וחזקה מן הקהילה היהודית הרבנית המסתערבית הספרדית שירשה אותה. תחילתה של קהילת היהודים הקראים בחברון אולי כבר בתקופה הראשונה של ימי הקראות, אם לא מימי הנשיא ענן בן דוד הרי שמן השנים שמעט אחריו. לקהילה זו היו כמה וכמה מוסדות, והבולטים שבהם, על כל פנים אלו ששרדו עליהם מגוון עדויות, הם בית כנסת, חלק מחצר היהודים ובית העלמין. את סופה

של הקהילה הקראית בחברון קבעתי לשנים שלפני 1480 (כ-50 שנה לפני שהם מכרו את בית הכנסת ואת חלקם בחצר היהודים למנהיג הקהילה היהודית-רבנית, הרב מלכיאל אשכנזי, בשנת 1540). את קבורת הנפטר 'ישראל בן מזל טוב', שעל המצבה שלו גילינו את הכתובת, קבעתי למאה שנים לפני כן לפחות, אל השנים שלפני שנת 1380 לערך.

במסגרת זמן זו של כ-700 שנה הצלחנו לאתר אך מעט דמויות שקיימות לגביהן עדויות מוצקות (לא ספרתי כאן את שני הסופרים הקראים הידועים לנו בשמם, אך העדויות על פעילותם בחברון הוכחו כמזויפות): דיין אחד, שניים-שלושה נפטרים, אולי רופא אחד. כנראה היו בקהילה 'אנשי צורה' נוספים, אלא שלא הגיעו לידינו עדויות על כך.

אחת התגליות המרתקות במחקר בית העלמין הקראי הייתה גילויין של שתי כתובות על שתי מצבות. באחת שרדו שתי אותיות בלבד, אך יש בהן כדי להוסיף הוכחה לצדק שבכינויה של חלקת קברים זו 'החלקה הקראית'. הכתובת האחרת כוללת כמה וכמה פרטים על הנפטר. אמנם אין בפרטים אלו כדי להוסיף לנו הרבה על אודותיו, אולם יש בתגלית זו פתח ותקווה לגילויין של כתובות מצבה נוספות בבית עלמין זה, שעד כה לא היה ידוע על כל כתובת מצבה בו.

כתובות המצבה שגילינו אנו וציון 'רחוב הקראים' בתרשים מלפני כ-80 שנה, שרק לאחרונה הושם לב אליו, יש בהם כדי לצפות שבעתיד צפויים גילויים נוספים ותובנות חדשות. יש לקוות שגילויים ותובנות אלו יסיפו לידע על אודות הקהילה היהודית בחברון על כל חלקיה ועל הידע על אודות הקהילות הקראיות בארץ ומחוצה לה.

תודות

ברצוני להודות לה"ה האלה:

למפקדי צה"ל ולחייליו בעת עריכת המחקר, ובראשם למפקדי פיקוד המרכז, למפקדי אוגדת יהודה ושומרון, למפקדי חטיבת יהודה ולמפקדי גדוד העיר;

לפרופ' דן ד"ר שפירא מהמחלקה ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת בר-אילן על שיחה, עזרה ושיתוף פעולה בעניין הקראים;

למר אריה קליין, תושב היישוב היהודי בחברון, על שיחות מרתקות בהיסטוריה הכללית, היהודית והקראית של חברון - חלק מתובנות השיחות ההן משוקע בדברים שלפנינו - וכן על בדיקת מצוק הסלע בחלקה הקראית והחללים הקדומים שבו.

עם זאת, כל הכתוב כאן הוא באחריותי בלבד.

רשימת קיצורים ומקורות

- ע' אבישר (עורך), **ספר חברון**, ירושלים תש"ל.
 ד' אוסישקין, 'הכתובות', **כפר-השילוח - עיר-הקברים מתקופת המלוכה**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 216-226.
 ח"ד אזולאי, '[מד] מה' מלכיאל אשכנזי, **שם הגדולים**, ווארשא תרל"ו.
 י' אלגמיל, **תולדות היהדות הקראית - קורות חיי הקהילה הקראית בגלות ובארץ-ישראל א**, רמלה 1979.
 י' אלגמיל, **תולדות היהדות הקראית - קורות חיי הקהילה הקראית בגלות ובארץ-ישראל ב**, רמלה 1981.
 נ' ארנון, 'בית העלמין העתיק בחברון', בתוך: י' אלמכיאס ומ' פרג'ון (עורכים), **כנס מחקרי חברון ויהודה ג**, קרית ארבע-חברון תשע"ד, עמ' 19-57.
 א' בשן, 'שמות ערי ארץ-ישראל ככינויים לערים בחו"ל בספרות השו"ת של התקופה העות'מאנית', **בר-אילן יב (תשל"ד)**, עמ' 137-165 (= **מחקרי אליעזר**, לוד תשמ"ז, עמ' 3-31).
 א"ב כהן, המכונה א"ב גאטטלאבער, בקרת לתולדות הקראים, ווילנא תרכ"ד, עמ' 188-198.
 ח"י גורלאנד, 'ספר המסעות של כ"ר בנימין ירושלמי ב"ר אליהו', בתוך: גנזי ישראל בס"ט **פיטורבורג**, חוברת א, ליק תרכ"ו, עמ' 44-54.
 ו"נ דיור, 'כתובות ממערות קבורה ישראליות בהר חברון', **קדמוניות 15 (תשל"ב)**, עמ' 90-92.
 י"ז אי"ש הורוביץ, 'חברון', **ארץ ישראל ושכנותיה**, וינה תרפ"ג.
 A. Harkavy, *Altjudische Denkmaler aus der Krim, Weisbaden 1887 (1969)*, pp. 244-245.
 A. Harkavy & H. L. Strack, *Catalog der Hebraischen Bibelhandschriften, Der Kaiserlichen Offentlichen Bibliothek in St. Petersburg, Petersburg-Leipzig 1875*, pp. 79-81.
 O. V. Vasil'eva, "Odesskoe Sobranie" Avraama Firkoviča', *Vostočnyj Sbornik 6 (2003)*, pp. 12-35.
- אבישר, תש"ל
 אוסישקין, תשמ"ז
 אזולאי, תרל"ו
 אלגמיל, 1979
 אלגמיל, 1981
 ארנון, תשע"ד
 בשן, תשל"ד
 גוטלובר, תרכ"ד
 גורלאנד, תרכ"ו
 דיור, תשל"ב
 הורוביץ, תרפ"ג
 הרכבי, 1877
 הרכבי ושטארק, 1875
 וסילייבה, 2003

- חבר, תשל"ט
ז' חבר, 'שיקום בית העלמין', בתוך: ח' ברנס וע' ארליך (עורכות), לקט מאמרים עדויות ותמונות במלאת 50 שנה למאורעות תרפ"ט בחברון, קרית ארבע תשל"ט, עמ' 117.
- יערי, 1946
א' יערי, מסעות ארץ-ישראל של עולים יהודים מימי הביניים ועד ראשית ימי שיבת ציון, תל אביב 1946.
- יערי, 1971
א' יערי, אגרות ארץ ישראל, רמת גן 1971.
- יערי, 1976
א' יערי, מסעות ארץ ישראל, רמת גן 1976.
- כהן וסימון-פיקאלי, תשנ"ג
א' כהן וא' סימון-פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי, חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית, המאה השש-עשרה, ירושלים תשנ"ג.
- לבדב, 1987
V. V. Lebedev, 'K istočnikov edčeskoj ocenke nekotoryx rukopisej sobranija A.S. Firkoviča', Palestinskij Sbornik, 29 [9] (1987), pp. 57-63.
- מאן, 1935
J. Mann, Texts and Studies in Jewish History and Literature, Philadelphia 1935, pp. 257-283.
- מרגלית, 1961
ד' מרגלית, 'שושנה ברזני: דרמה במנזר', הסדיסט - סיפורי-חיים מאחורי משפטים דרמטיים, תל אביב 1961, עמ' 149-192.
- נויבאואר, 1864
A. D. Neubauer, 'Die Firkowitz'sche Sammlung', Mélanges asiatiques tirés du Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg, St.-Pétersbourg: Académie Impériale des Sciences (1864), pp. 119-164.
- פוזננסקי, תרע"ד
ש"א פוזננסקי, 'ראשית התישבות הקראים בירושלים', בתוך: א"מ לונץ (עורך), ירושלים, כרך עשירי, ירושלים תרע"ד, עמ' 83-116.
- פירקוביץ, תרל"א
א' פירקוביץ (פירקוויץ), בני רשף, וויען תרל"א, עמ' 4.
- פירקוביץ, תרל"ב
א' פירקוביץ (פירקוויץ), אבני זכרון, ווילנא תרל"ב, עמ' 2-3.
- פירקוביץ, 1986
A. S. Firkovič, Palomničestvo, Perevod B.Ja. Kokenaja, podgotovka k publikaciji i komentarij M. Éjzeri, Leningradskij Jevrejskij Al'manax (LEA) II, Leningrad 1986.

- Y. Peleg & I. Eisenstadt, 'A Late Bronze Tomb at Hebron (Tell Rumeideh)', in: H. Hizmi (ed.), *Burial Caves and Sites in Judea and Samaria From the Bronze and Iron Ages*, JSP 4, Jerusalem 2004, pp. 231-259.
- פלאג ואייזנשטאט, 2004
- ע' קלונר וב' זיסו, עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני, ירושלים תשס"ג.
- קלונר וזיסו, תשס"ג
- א' קליין, חצרות בעיר האבות - ראשית היציאה מחוץ לרובע היהודי בחברון, חברון תשס"ח.
- קליין, תשס"ח
- י' שווארץ, תבואות הארץ, ירושלים תר"ס, מהד' לונץ, עמ' תעג.
- שוורץ, תר"ס
- נ' שור, 'יחס מיוחד מצד השלטון התורכי לישוב היהודי במאה הט"ז, ישראל - עם וארץ ב-ג (1986), עמ' 20-21.
- שור, 1986
- נ' שור, 'תולדות הקהילה היהודית בחברון ממסעי הצלב ועד למאורעות תרפ"ט', ירושלים וארץ-ישראל - מאמרים ומחקרים בידיעת הארץ, אריאל (68-70), עמ' 99-145.
- שור, 1990
- נ' שור, תולדות הקראים, ירושלים תשס"ג.
- שור, תשס"ג
- K. Schib, 'Hans Stockars Jerusalemfahrt 1519', *Quellen zur Schweizer Geschichte*, Basel 1949, pp. 14.
- שיב, 1949
- דד"י שפירא, 'האמנם קברי אבות? נתונים היסטוריים ועיבודם בכתובות המצבות של אברהם פירקוביץ', פעמים 98-99 (תשס"ד), עמ' 261-317.
- שפירא, תשס"ד
- דד"י שפירא (עורך), מצבות בית העלמין של היהודים הקראים בצ'ופוט-קלעה, קרים, דו"ח משלחת אפיגרפית של מכון בן-צבי - קובץ מחקרים, ירושלים תשס"ח.
- שפירא, תשס"ח
- דד"י שפירא וד"י לסקר (עורכים), קראי מזרח אירופה בדורות האחרונים, ירושלים תשע"א.
- שפירא ולסקר, תשע"א